

HLAPCI

Sezona 2020/2021

Uprizoritev 4

- 2 *Kazalo*
- 3 *Zasedba*
- 4 *Intonacija*
- 6 *Svetlana Slapšak: Kdo je hlapec?*
- 9 *Maca Jogan: Bog, Cerkev in ženske*
- 13 *Slavoj Žižek: »Materinski« Zakon*
- 14 *Grzegorz Ziółkowski: Samomorilski protesti z ognjem*
- 15 *Prvič v Mladinskem*
- 16 *Ivan Cankar: Slovensko ljudstvo in slovenska kultura*

Hlapci

Po motivih *Hlapcev* Ivana Cankarja

Režija: Maja Kleczewska

Osebe

ŽUPNIK – Robert Prebil
NADUČITELJ; ZDRAVNIK – Ivan Peternelj
JERMAN, učitelj – Vito Weis
KOMAR, učitelj; PISEK, pijanec – Daša Doberšek
HYASTJA, učitelj – Boris Kos
LOJZKA, učiteljica – Janja Majzelj
GENI, učiteljica – Neda R. Bric
MINKA, učiteljica – Damjana Černe
ANKA, županova hči – Dragana Alfirević k. g.
JERMANOVA MATI – Draga Potočnjak
KALANDER, kovač – Stane Tomazin

ZBOR – Anika Čerin k. g., Anej Ruf Martinčič k. g.,
Taja Starman k. g., David Trontelj k. g.,
Hana Zupanc k. g.

POLICISTA – Liam Hlede k. g., Boris Prevec k. g.

ČISTILKI – Naila Jamaković k. g., Zdenka Žigman k. g.

Dramaturgija: Łukasz Chotkowski, Goran Injac
Scenografija: Zbigniew Libera
Kostumografija: Konrad Parol
Glasba in oblikovanje zvoka: Cezary Duchnowski
Koreografija: Dragana Alfirević
Lektorica: Mateja Dermelj
Tonski posnetki besedil: Silvo Zupančič
Korepeticija: Rok Jurečič
Asistentka scenografije: Ewa Libera
Vodja predstave: Liam Hlede

Zahvaljujemo se: Društvu izbrisanih prebivalcev Slovenije, Marku Peraku in Matevžu Krivicu; Špeli Furlan, Urši Kocjan, Milanu Kučanu, Svetlani Makarovič, Mestni knjižnici Ljubljana in Vesni Trobec, Neue Slowenische Kunst in Darku Pokornu, Anji Novak, Primožu Peterki, Grzegorzu Ziótkowskemu in Slavoju Žižku.

V sodelovanju s Pionirskim domom – Centrom za kulturo mladih

Premiera: 29. 6. 2021, Festivalna dvorana

Uporabili smo portrete

- iz Zbirke upodobitev znanih Slovencev NUK:
- Friderik Irenej Baraga (fotografija po litografiji Josefa Kriehuberja, 1854) – NUK, Slikovna zbirka, G Po 2 Baraga, F.;
 - Ivan Cankar (Avgust Berthold, 1911) – NUK, Slikovna zbirka, G Po 2 Cankar, I.;
 - Anton Bonaventura Jeglič (1923/1933) – NUK, Slikovna zbirka, G Po I Jeglič, A.;
 - Edvard Kardelj (195?) – NUK, Slikovna zbirka, G Po I Kardelj, E.;
 - Jože Plečnik (Jože Plečnik, 1949) – NUK, Slikovna zbirka, G Po I Plečnik, J.;
 - France Prešeren (podoba neznanega avtorja, natisnjena v prvi posthumni zbirki *Poeziji*) – NUK, Slikovna zbirka, G Po 2 Prešeren, F.;
 - Primož Trubar (fotografija po lesorezu Jakoba Lederleina, 1578) – NUK, Slikovna zbirka, G Po I Trubar, P.;

s portala Wikimedia Commons:

- Josip Broz Tito (neznani avtor, 1961; v javni domeni);
- Herman Potočnik Noordung (neznani avtor, pred 1929; v javni domeni);

fotografskega studia BoBo:

- Milan Kučan;
- Primož Peterka;
- Slavoj Žižek;

in znak kolektiva NSK – Neue Slowenische Kunst.

Šepetalka: Tereza Gosar
Lučna mojstra: Matjaž Brišar, David Cvelbar
Tonski mojster: Silvo Zupančič
Asistent tonskega mojstra: Marijan Sajovic
Tonski tehnik (sistem s slušalkami): Sven Horvat
Video tehnik: Dušan Ojdanič
Garderoberki: Andreja Kovač, Slavica Janošević
Izdelava kostumov: Helena Žnidaršič, Krojaštvo Rožman
Izdelava uniform: Kulturno zgodovinsko društvo Triglav
Izdelava krone in srca za Žalostno Mater božjo: ak. kip. Urša Toman
Izdelava čevljev za Župnika: Čevljarstvo Setničar
Maskerka in frizerka: Nathalie Horvat
Asistentka garderoberk in maskerke: Žana Štruc
Rekviziter: Dare Kragelj
Odrski mojster: Boris Prevec
Odrski delavci: Tadej Čaušević, Valerij Jeraj, Tine Mazalović, Mitja Strašek
Ključavničar: Sandi Mikluž
Mizar: Boštjan Kljakič Kim
Izdelava scenografije: delavnice Slovenskega mladinskega gledališča
Ekonom: Ivan Šikora
Čistilki: Naila Jamaković, Zdenka Žigman

INTO- NACIJA

Ko mi je umetniški vodja Slovenskega mladinskega gledališča Goran Injac pred dobrim letom ponudil, da bi režirala Cankarjeve *Hlapce*, se mi je predlog zdel zelo zanimiv. Književnost je namreč vedno sijajna za to, da nastavimo ogledalo družbi. A sprva – tudi še tik pred začetkom študija – sem besedilo brala drugače. Potem pa se je s prihodom Janeza Janše na oblast položaj v Sloveniji čisto spremenil, in tudi besedilo smo naenkrat zagledali v drugačni luči. Nisem se nameravala ukvarjati s Katoliško cerkvijo, pa se je pokazalo, da je to neizogibno. Ne le da sem v poljskih desničarskih medijih brala, kako pomembna je Slovenija za mednarodno katoliško skupnost in da si v Vatikanu želijo več slovenskih kardinalov, v prvi fazi vaj, ko smo se z ekipo pogovarjali o političnem položaju, sem tudi ugotovila, da vse, o čemer mi igralci pripovedujejo kot o novem dogajanju, novih težnjah, že dobro poznam. Poljska je tu pet korakov pred Slovenijo, a ta ji sledi po isti poti. Diskurz je povsem enak. Ideologija pa je mednarodna. Pripadajo ji tako Orbán in Kaczyński kot Janša in drug drugega pri tem podpirajo.

Poljske zadnja leta ne moremo več imeti za demokratično državo, pri čemer so veliko vlogo odigrali mediji, ki so se iz javnih prelevili v državne in prenehali biti demokratični. Nisem pričakovala tako hitrih sprememb in nisem se zavedala, kako velik vpliv imajo mediji na javno mnenje, a v resnici odločajo o rezultatih volitev. Če opozicija v njih ne dobi glasu, tudi volivcev ne more nagovoriti.

Pod stranko Zakon in mir (PiS) se je razmahnilo nasilje, kar vsak dan čutimo celo na ulici. Prihaja do napadov na osebe LGBT. Kljub protestom je stopil v veljavo zakon, ki skoraj povsem prepoveduje splav. Odstop od Istanbulske konvencije je morda še resnejši. Ne le da Poljska k enakemu koraku poziva še druge države višegrajske skupine in tudi Slovenijo, kaže tudi težnjo po oblikovanju novega zakona o družini, ki bi v katoliškem duhu ščitil tradicionalno družino, ženske pa potisnil ob rob družbe. Svobodne ženske so za družbo, ki jo oblast želi vzpostaviti in imeti pod nadzorom, namreč velika grožnja.

Poljska družba je razklana, razdor postaja le še hujši, lahko bi celo rekla, da poteka svojevrstna državljanska vojna. O solidarnosti na Poljskem res ne moremo več govoriti – ob praznovanju obletnice ustanovitve Solidarnosti, ki je iz prvega neodvisnega sindikata pozneje prerasla v družbeno gibanje, je Lech Wałęsa celo rekel, da noče, da bi še kdo kdaj uporabljal to ime, saj je družba preveč razdeljena. Hkrati pa mislim, da se podobni scenariji odvijajo tudi drugod po Evropi in po svetu, zato je solidarnost mogoča na mednarodni ravni. O tem sem trdno prepričana.

Maja Kleczewska
(september 2020)

Svetlana Slapšak

KDO JE HLAPEC?

(Ivan Cankar: *Hlapci*)

slovensko MLADIN4KO gledališče 2020/21

Kdo je hlapec? Jerman, Komar, Kalander ali Kalandrova soproga? Intelektualec, nezmožen, da se upre sistemu, ki ga je obsodil na izginotje, nespособen organizirati delavski razred, nebogljen, ko gre za življenje njegove bolne in bigotne matere? Jerman je metaforični hlapec, ki bo, šele odrinjen v grozo hribovske vasi, postal pravi hlapec. Omahljivec, kompromisar, ki z enako strastjo brani vsako stran, ki prevzame oblast? Komar je psihološki hlapec, ki ne bo tvegaj, da bi postal pravi hlapec. Delavec, ki ne premišlja veliko o strategiji in taktiki, a čuti, da je položaj hlapca nepravilčen? Kalander ni hlapec, ker se upira, ne kot metaforični ali psihološki hlapec, temveč kot realni upornik, ki ne bo dovolil, da bi ostal hlapec. Njegova soproga je hlapec, ker je tak družbeni red, ki mu pripada. Je neozaveščeni hlapec, ker svoj položaj sprejema kot nekaj naravnega, vdana je v usodo. Hlapec po usodi torej. Kateri med njimi je pravi hlapec? Nobeden. Nihče ni industrijski delavec, hlapec kapitalizma, organiziran v razrednem boju. Cankarjev »hlapec« je figura/persona, razpeta med provincialno inteligenco, Cerkvijo, lokalnimi oblastmi in kmeti, vse pod cesarstvom, ki je tuje. Vsak vodilni razred je razred hlapcev imperialne oblasti. Kdo je torej res hlapec? – Slovenska mentaliteta. Če hlapec ni razredna, družbena kategorija, ampak kolektivni mentalni problem, potem so volitve neustrezen mehanizem, politika, ki bi ponudila možnost sprememb, nedosegljiva, prihodnost z izobraževanjem in pripravo na razredni boj pa utopična. Cankar torej v svoji drami prikaže brezupno stanje dežele, za katero bi si želel kaj boljšega, kot so volitve, oddaljene in nepomembne, ker ne prinašajo družbene spremembe, zgolj periodično menjavo že znanega. Seveda so liberalci sprejemljivejši za lokalno inteligenco, a tudi za Cerkev niso usodno škodljivi, uporniški hlapci pa od liberalcev ne bodo dobili bistveno več pravic ali prostora, da bi se uprli. Zmaga »črnih« preprosto pomeni, da se bo stanje te družbene skupine poslabšalo hitreje in temeljiteje, da ne bo prostora za upanje v morebitno postopno izboljšanje, da bo kot kolektivno občutje prevladal strah ... »Čiščenje« knjižnice je akcija, ki nazorno pokaže, kakšna bo oblast ...

Zakaj je za Cankarja najhujše, kar se lahko zgodi liberalnemu intelektualcu, da mora živeti nekje v hribih, v še hujšem zakotju, še bolj odrezan od sveta? Sibirija nad tisoč metri? Zakaj bi bila edina pot za pobeg iz teh krajev prošnja oblastem za premeštev? Ali ne obstajajo druge možnosti pobega, denimo izstop iz sistema? Več poguma? Popolna prekinitev? Ali v tem hribovju res živijo samo podhlapci, najšibkejši od vseh? Lahko si zamislimo realne strahove – tuberkulozo, nesreče v gozdu in na polju, podhladitev, veliko več dela za golo preživetje, veliko manj lagodnosti, veliko manj komunikacije z ljudmi. Urbana idealizacija hribovskega načina življenja je že zdavnaj izginila iz kulturne zavesti. Kdo bo torej skrbel za ta del prebivalstva, za ta narod, če se mu sposobni ljudje izogibajo? Katera politika se bo zanimala za te kraje? So nerazviti kraji obsojeni na izločenost, marginalizacijo in kulturno smrt?

Osnovo za politično odločanje in prevzemanje političnih stališč Cankar vidi v družini. Družina ponuja plodna tla za razne vrste manipulacij, barantanja, izsiljevanja, zatiranja individualnosti na eni strani, na drugi pa odprt dostop do mehanizmov, ki vse to omogočajo, predvsem Cerkev. Mati in Cerkev – zmagoviti dvojec laži, kraje duha, smrti ljubezni in svobode ... Kot da bi Jerman komaj čakal na trenutek, ko bo njegovo nesrečo zapečatila njegova mati z župnikom. Cankar ima sicer prav: zasebno je politično. Če Jerman ne razreši svoje temeljne zadrege, nima pravice razmišljati o družbi in politiki.

Franci, odloči se: mati, ženska ali pištola in v kroga v glavo! V mukah Jerman odkrije še en

predmet poželenja, Jezusa: paralelizem torture je intelektualcem tako blizu – skoraj vsi se srečajo z Jezusom, ko pritisne najhujše. Kakšne so torej bile Jermanove možnosti, da ne bi padel v nerazrešljive dileme?

Jerman je izgubil bazo, družbeno in emotivno toplo gredo, ki bi namesto pasivnega občudovalca liberalcev iz njega naredila gorečega, vase prepričanega in nadvse optimističnega in dejavnega socialista: izgubil je učiteljice. Cankar jih je razmestil po svoji drami in takoj na začetku izpostavil osnovno Jermanovo napako – iskanje iskrenega, naravnega in nekompliranega dekleta. Anka pa noče, to ni cvetje v jeseni. Ne črni rezultati volitev, ne pokvarjenost ljudi, ne gniloba institucij, ne nemoč revežev, ne divjaštvo kmetov – nič ne bi zlomilo Jermana, če bi imel podporo učiteljic. Učiteljice so bile primarno omrežje razširjanja idej in skrbi za njihove nosilce v obdobju, ki ga je Cankar živel in opisoval. Jerman ima okoli sebe klub, ki bi ga lahko še utrdil z izmenjavo in izgrajevanjem idej, s skupnim branjem, skupnim pisanjem, z medsebojnim zapeljevanjem. Zgodovinskih vzporednic v Srednji Evropi in na Balkanu je veliko, najizrazitejša je Svetozar Marković, ki mu ne bi uspelo ne preživeti ne napisati osnov srbskega socializma, če ne bi imel dveh sester – učiteljic, s katerima se je povezal v socialistično celico. Jerman je torej žrtev lastne patriarhalnosti. Nesposoben prepoznati Lojzkino razcvetelo enakopravnost in možnosti političnega napredka, ki se s tem porajajo, ostaja pred pragom socializma. Cankar mu je odvzel zmožnost zapeljevanja, pravzaprav vsakega erotizma, kaj šele socialistične promiskuitetnosti, ki je, že spet v veliko zgodovinskih paralelah, ljudi reševala provincialnega brezupa. Politično bi Jerman z učiteljicami lahko premagal vsako lokalno oblast ali pa bi ji vsaj nenehno povzročal preglavice, rezultati volitev ne bi ključno odredjali razmerij moči. Vsi elementi takšne rešitve so v drami prisotni, učiteljice mislijo, kadijo, pijejo, glavne replike, ki so uporabne še danes, prihajajo iz njihovih pametnih glav. Polne so znanja, moči, vizije, potrebujejo podporo in demokratično erotizacijo politike, da bi prevzele vajeti od utrujenih junakov, ki jih šibajo stoletja filozofije in depresije. Junaki pa nič. Verjetnost krogle kot rešitve se s tem povečuje.

Cankar je prerok, ki ga niso pravilno prebrali. Skoraj vse, kar je dosegla slovenska politična modrost, izhaja iz drame *Hlapci*, posebej reki, ki se nanašajo na slovenske stereotipe. Vse te stereotipe kot šale izgovarjajo ženske – učiteljice. Učiteljice, ki so največja družbena skupina v drami, ne štejejo med hlapce: niso ne elita ne upornice, še enkrat: NE ŠTEJEJO. Njihova dejavnost v primerjavi z njihovim potencialom za politiko, družbo, dramo, zaplete, rešitve je škandalozno zapostavljena. To je pohujšanje, to je blaznost, to je hlapčevstvo, to je prav obscena slepota tragičnega junaka, ki si povsem zasluži mamo in kroglo in še župnika po vrhu. S tem nas Cankar udari po čelu, medtem pa se patriarhalna kultura tu vse do danes ukvarja s kontekstom, transpozicijo, projekcijo in psihološko vivisekcijo nesrečnega slovenskega junaka Jermana.

Razen najnižjih, uporniških, so vsi ostali hlapci po tipologiji, ki sem jo podala, bolj ali manj denuncianti. Največji denunciant od vseh je Jermanova mati. Mati sovraži uporniškega reveža in mu nerada postreže hrano. Župniku pa postreže sladice, kot da bi mu pripravljala posteljo, ne brez erotičnega suspenza. Mati je Jermanova Nemezis, ker opredeljuje fiksirano spolnost, hierarhične odnose v družini, večno krivdo, ki kastrira s tem, da utrjuje patriarhat. Jermanu niti na misel ne pride, da bi verige strgal, da bi željo osvobodil, da bi fantazmam dal prosto pot. Mati je tista, ki župniku

pokaže, kdo si zasluži največjih muk, kdo naj bo največja, eksemplarična žrtev – njen sin. Mati je za ta najvišji cilj pripravljena umreti. Če bi bil obkrožen z učiteljicami, bi Jerman smrt svoje matere lahko insceniral kot emotivno kulminacijo, kot performans elegantne dobrote duše, kot zaslužen polet v nebo in bi kot bonus dobil še sočutje in pomoč učiteljic. In končno bi njeno smrt v dobri družbi doživel kot še en argument v prid ateizmu. V zmedeni duši Jermana, pretendenta na patriarhat, pa se usodnost matere meša z Jezusom in užitek v celoti ostaja župniku.

Vprašanje, ki se poraja iz drugačne interpretacije Cankarjeve drame, je skoraj smiselno: zakaj Ivan Cankar ni Arthur Schnitzler? V kakšni skromnosti, če ne bedi, se je zgubil cinizem, najboljši prijatelj frivolnosti? Je hlapčevska depresija uničila superiornost drugega, ki zmeraj govori še en jezik in ki mora vsako realnost prestrukturirati skozi prevod? Ki nikoli ne podlega veljavnim stereotipom, ki zmeraj žonglira med svojimi spomini in najmanj dvema kulturama, ki nima ničesar danega vnaprej, ki zmeraj osvaja hkrati več vrhov? Zato, ker je superiornost koloniziranega praviloma interna in interiorizirana – in v resnici marginalizirana. Nehvaležni časi in okolje, a hlapec Cankar daljnovidno predlaga drugačne rešitve; socializem, čeprav ga ne omenja, je tu, okrog učiteljic. Oprostimo mu torej, da si niti sam ni upal ...

Ostaja vprašanje, zakaj Ivan Cankar ni Stefan Grořmann. Enaka revščina, enaka strast, enaka želja, da se ljudstvu ljudstvo prikaže na odru. Cankarju ni uspelo snovanje institucij, denimo kakega Ljudskega delavskega gledališča. Drame je pisal za Narodno gledališče. Morda je preskok prav v tem. Morda bi morali biti zadovoljni, da Cankar ni padel v zanko revolucionarnih obveznosti. Prva izvedena proletarska revolucija 20. stoletja je v svoji zakonodaji takoj črtala in izničila pojem »svobodne ljubezni«, ki ji je nedvomno prinesel veliko simpatizerjev in spremljevalcev; drugi, s feminizmom in emancipacijo zaznamovani val seksualne svobode je popolnoma uničila druga svetovna vojna: dokaz je globoko razočaranje nad vrnitvijo patriarhalnosti, ki ga izraža Simone de Beauvoir v svojem *Drugem spolu*. Seksualna revolucija v šestdesetih letih je prinesla temeljne nove pojme seksualnosti, reprodukcije, materinstva, dinamizem spolne opredelitve in vse drugo, kar bo proti koncu stoletja dramatično ločilo novo konservativno togost in na drugi strani zavajajočo kombinacijo invencije, komoditet, performativnosti in pluralnosti seksualnosti. Med Schnitzlerjem in Grořmannom Cankar za sabo vleče dolgo senco evropske dekadence, ki tragično še zmeraj povezuje z vero, ki ima rada gotso vizualnost visokih gora, za katero je smrt povezana z mrzlim, ledenim. Alpska Telemska opatija ni bila mogoča, čeprav v *Hlapcih* slutimo njen primarni tloris. Čeprav – če si dovolimo fantazme, ki si jih Jerman ni upal sprostiti: morda je kriminalni pankrt iz sosednje doline prišel z eksotično lepotico v hlapčevsko vas in se odločil, da iz Jermanove hiše naredi novo, neodvisno šolo z učiteljicami, izločenimi knjigami in spreobrnjenim Jermanom.

BOG, CERKEV IN ŽENSKA

*Je že tako, gospod! V naših krajih je malo mož, pa še tisti so le s težavo;
za nas je Bog najprej babo ustvaril, dedca pa iz njenega rebra.*
(Kalandar v Hlapcih)

Le kako je mogel moški izgovoriti takšne besede, ko pa so ga že pri verouku naučili, da velja ravno obratno in da je njegov položaj gospodarja v družbi in družini upravičen prav zaradi tega, ker je vsemogočni bog najprej ustvaril moškega; kako se je Kalandar lahko pregrešil zoper božjo besedo, kako je lahko sploh podvomil o njej; ali ga je k temu nagovoril sam satan? In končno, kdo pa je sploh ustvaril boga?

KAKŠNEGA 4POLA JE BOG?

»Morda bog je. Ne pravim, da ga ni, toda če je, potem ni dober – kajti, zakaj je ustvaril žensko.« Tako je pred mnogimi leti neka Afričanka povedala Olive Schreiner, angleški borki za enakopravnost žensk. V začetku 21. stoletja je vedno več izsledkov raziskav (tudi feminističnih teologinj), ki potrjujejo uvodno domnevo, da bog ni enako naklonjen obema spoloma ter da so ga ustvarili moški kot duhovni pripomoček, ki vzpostavlja in upravičuje njihov nadrejeni položaj. Zato ni naključje, da je sovražnost do žensk (mizoginija) neločljiva sestavina vseh svetovnih religij, pristranskost boga pa je očitno v prid »prvem spolu«.

Izhodišče za takšno usmeritev je bog, ki je »počelo in cilj vseh stvari« (Katekizem katoliške Cerkve, 36. člen, 1993: 29), ki »s svojo milostjo obsipa, kogar sam hoče« (Koran: 3/74, 2005: 48), bog, ki s strogo razliko med spoloma (»biti-mož«, »biti-žena«) ženskam v zemeljskem življenju odvzema možnost samostojnosti in enakosti z moškim ter jih z umestitvijo v »naravno vlogo« (dom, družino) izključuje iz javnega delovanja. Naravna razlika med spoloma, ki je *conditio sine qua non* obstoja človeške družbe sploh, je po religijskih razlagah po meri boga podaljšana v družbeni prostor, zato družbeno (po)ustvarjana hierarhizirana neenakost med spoloma pridobi lastnosti (božje in) naravne stalnice. Ženskam je namenjena posebna pozornost, ker so prav one zadnje v verigi gospodovanja in prve v neposredni »produkciji ljudi« in ustvarjanju poslušnosti.

Kot odgovor na emancipacijske dosežke se zato zlasti proti koncu 20. stoletja v svetovnem merilu pojavljajo težnje po retraditionalizaciji odnosov med spoloma in ponovnem udomačevanju (redomestikaciji) žensk, izražene v oživljanju religijskih zapovedi in vzorcev vedenja. Povečevanje družbene enakosti med spoloma je tudi za krščanstvo in Katoliško cerkev v sodobnosti ena resnejših nevarnosti in tako spodbuda za »novo evangelizacijo« ter tudi za »novi feminizem«. Odgovoru na vprašanje, zakaj se pojavljajo prizadevanja, ki naj Katoliško cerkev ohranijo kot »staro, a večno mlado«, se lahko približamo z vpogledom v ključne značilnosti njene vloge v upravljanju spolnega in z njim povezanega razrednega reda.

KATOLIŠKA CERKEV IN »PRAVA ŽENSKA«

Zgodovinsko ena najbolj učinkovitih oblikovalk vzorca »prave ženske« je vsaj v zahodni civilizaciji Katoliška cerkev, za katero pa sta po oceni Georga Denzlerja (1997: 337), profesorja za cerkveno zgodovino na univerzi v Bambergu, značilna »stoletja trajajoče obrekovanje in diskriminacija ženske«, kar sodi k »najbolj žalostnim poglavjem v zgodovini cerkve«. Da

se ta zgodovina še ni nehala in da »cerkvena uprava in inkvizicija nenehno proizvajata nove žrtve«, ugotavlja med drugim Hans Küng (2004: 7, 8):

Komaj kje je še kakšna velika ustanova, ki bi v naših demokratičnih časih z drugače mislečimi in kritiki iz lastnih vrst ravnala tako ljudomrzno, in nobena tako ne diskriminira žensk – s prepovedovanjem preprečevanja nosečnosti, porok duhovnikov in mašniške posvetitve žensk. Nobena ne polarizira družbe in politike tako močno ter po vsem svetu z rigorističnimi stališči glede splava, homoseksualnosti, evtanazije in podobnega. Vse to pa s sijem nezmotljivosti, kot da bi šlo za voljo Boga samega.

Po Küngovem (2004: 179) mnenju v sodobni Katoliški cerkvi »namesto *aggiornamenta* v duhu evangelija zdaj spet velja tradicionalni integralni katoliški nauk«. Zato se Denzler (1997: 339) gotovo upravičeno sprašuje: »Kdaj se bo Katoliška cerkev osvobodila zastarelih tradicij in osvobajajoče vplivala na svoje vernike. Kdaj končno?«

»ŽENSKA« ALI »MOŠKA« CERKEV?

Glede na to, da med obiskovalci Katoliške cerkve še vedno prevladujejo ženske, je mogoče govoriti o »ženski cerkvi«. Ko pa upoštevamo temeljno vsebinsko usmeritev te institucije, je zanj o ustreznosti oznaka »moška cerkev«, kajti, kot trdi Uta Ranke Heinemann (1992: 277), je katoliška spolna morala »pretežno moška morala in neusmiljeno spolno izkoriščanje ženske«. Brez spolnosti ni »delanja ljudi«, najpomembnejše in za zdaj nenadomestljive »producentke človeškega kapitala« pa so prav ženske. Poleg tega so ženske tudi v sodobnosti pomembne prenašalke in utrjevalke religioznosti. Torej ni naključje, da so prav one v središču pozornosti delovanja (moško določene in vodene) Cerkve kot dolgožive institucije.

Roditeljska vloga žensk je tudi izhodišče razlag o večji bližini z bogom, ki je po religijski definiciji stvarnik vsega, zato bi morale biti ženske do njega in njegovih namestnikov na zemlji še toliko bolj spoštljive, torej pokorne moški volji in »pozabljive« glede svojih izkušenj. Takšna razlaga upravičuje hierarhično moško organizacijo Katoliške cerkve, katere glavni cilj je, kot opozarja Uta Ranke Heinemann (2012: 33), nasilno obvladovanje sveta z militaristično religijo: »Na eni strani je kasta vojakov, ki se ne smejo poročiti, vsi ostali pa imajo vrednost le zaradi rojevanja. Zato sama vedno znova ugotavljam, da je krščanstvo militaristična religija, ki uporablja rojstvo za krepitev svoje moči, celibat pa za koncentracijo premoženja.«

Zaradi vedno večje ogroženosti moškosrediščnega reda se mizoginija v sodobnosti kaže tudi povsem odkrito, zlasti v nekaterih fundamentalističnih praksah. Ker je težnja po odpravi diskriminacije žensk svetovni pojav in ker je družina v pristojnosti žensk, naj bi bile pravzaprav one povzročiteljice različnih vrst zla v sodobnosti, zahteve po enakih pravicah in možnostih pa skrajno nevarne za človeštvo sploh.

Ob vseh takšnih očitkih se pojavi vprašanje, ki je za nekatere paradoksalno: zakaj so ženske bolj religiozne in zakaj kažejo večjo pripadnost Cerkvi in

cerkvenemu občestvu – ob tem, da se v procesih sekularizacije skupno število vernikov zmanjšuje, kar kažejo primerjalne raziskave v Evropi konec 20. stoletja.

40 ŽENSKA PO NARAVI BOLJ RELIGIOZNE?

Če hočemo pojasniti večjo religioznost žensk, ne moremo mimo dejstva, da je eden od pomembnih producentov njihove osebnostne identitete (bila) ravno Cerkev. Ta je s prefinjenimi prijemi v duhovnem in moralnem oblikovanju in nadzorovanju (ustrahovanju) žensk v resničnih kompleksnih tuzemskih razmerah odločilno prispevala k produciranju skrčene, enostranske osebnostne identitete, zožene družbenega položaja in vloge (večine) žensk (in preko njih obeh spolov oziroma ljudi nasploh).

Za večino žensk v preteklosti in sedanjosti je v primerjavi z moškimi značilen slabši položaj, v katerem so (bile) večkratno prikrajšane (diskriminirane) – ne le kot pripadnice ženskega spola, ampak hkrati kot pripadnice družbene plasti, ki je bila ekonomsko in politično nemočna. Za to, da so takšen položaj sprejemale kot smiselno, je bilo treba posebno resno in trajno duhovno predelovati njihove lastne zaznave in razlagati njihove negativne izkušnje tako, da je prikrajšanost v njihovih predstavah postala prednost, dejavnik samoponosu in zavedanja o osebnem dostojanstvu. Vcepljanje sprevrnenih pomenov je bilo mogoče samo v okoliščinah, ko je bil moralni in duhovni razvoj vsake osebe – predvsem ženskega spola – strogo nadzorovan in voden, ko ni bilo možnosti izbiranja. V tem okviru je mogoče iskati začetek odgovora na vprašanje, zakaj so ravno ženske tiste, na katere je (bila) usmerjena posebna pozornost »Matere Cerkve«.

Pri pojasnjevanju tega pojava je treba omeniti vsaj še nekaj – večno aktualnih – značilnosti, ki so povezane s težiščno roditeljsko vlogo ženske. V primerjavi z mnogimi drugimi človeškimi (večinoma »moškimi«) dejavnostmi so vse skrbstvene dejavnosti (roditeljska vloga, nega nemočnih v različnih življenjskih obdobjih) žensk bolj (psihofizično) izčrpavajoče, po svoji naravi pa tudi bolj omejujejo svobodo izvajalk. V tem dejstvu tiči podlaga za udomačenost (domesticiranost) žensk in za iskanje utehe v molitvi, ki je bila ženskam priporočena v večjem obsegu. V molitveniku *Sveta družina* J. M. Seigerschmidta (1906: 101) je npr. priporočilo:

Kdo pač potrebuje molitve, pobožnosti bolj kot žena! Noben stan skoraj nima toliko težav kot zakonski, in izmed teh mora jih žena največ nositi. Kako bi pač mogla vse to prenašati brez pomoči od zgoraj; a pomoč si mora ravno z molitvijo izprostiti. Če kdo, mora zlasti žena moliti, veliko moliti, ne samo za se, ampak tudi za moža, za otroke, z eno besedo za vso družino.

Ta po-ukazu-pobožna »govoreča orodja« so svojo potrebo po družbenosti in medčloveških stikih lahko izražala v cerkvi. Prav cerkev je po eni strani zadovoljevala to individualno potrebo žensk, po drugi pa je »pravilno« duhovno oblikovala njihove življenjske vzorce s tem, ko je razlagala, katere lastnosti in katera dejanja so moralno pozitivna (»prava«) in bogu všečna in torej pogoj za priznanje njihovega dostojanstva, katera dejanja pa so pogubna, nezaželena in vodijo v (smrtni) greh.

DEKLA GO4PODOVA IN KRALJICA DRUŽINE

Trditev, da so ženske zaradi materinstva bliže bogu, je v bistvu ključna sestavina razlag v vseh pred-koncilskih in pokoncilskih dokumentih Katoliške cerkve, tisti temelj, ki omogoča po eni strani laskanje ženskam, po drugi pa je vir za nenehno sklicevanje na njihovo »pravo vlogo«. V znamenitem *Apostolskem pismu o dostojanstvu žene (Mulieris dignitatem, 1988, v slov. 1989)* papeža Janeza Pavla II. je ženska ob sklicevanju na biblične razlage spočetja in rojstva definirana kot »žena – božja mati (theotokos)«, ki vstopa v svoje delovanje kot Marija, mati, roditeljica »Sina«, ki je »Sin Najvišjega«, potem ko je zgolj ubogala Najvišjega:

Ta resnica bistveno določa dostojanstvo in poklicanost žene. Če hočemo o dostojanstvu in poklicanosti žene karkoli razmišljati, reči ali storiti, se duh, srce in delovanje ne smejo odvrniti od tega obzorja. Dostojanstvo vsakega človeka in njemu ustrezna poklicanost najdeta svoje odločilno merilo v povezanosti z Bogom. Marija – žena Svetega pisma – je najpopolnejši izraz tega dostojanstva in te poklicanosti. Kajti vsak človek, mož ali žena, ki je ustvarjen po božji podobi in sličnosti, se dejansko lahko uresniči le v razsežnosti te prapodobe. (1989: 11)

Po zamejitvi ženske vloge na *theotokos* sta navedeni lastnosti, ki sta »tipično ženini« in ki »božjo Porodnico« naredita za »prapodobo osebnega dostojanstva žene« (1989: 10), je ženska milosti polna in kot taka izjavlja: »Glej, dekla sem Gospodova.«

DEVICA MARIJA – VZORNICA ŽENSKAM

Vir za privzemanje ženskih lastnosti je lik Device Marije, ki ji je poleg deviškega poroda »Sina« pripisana vrsta lastnosti, med njimi ljubezen do trpljenja, pokornost, poslušnost, molčečnost, skromnost, ponižnost, usmiljenje, da živi za druge in pomaga drugim. Brez teh lastnosti ni mogoče priznavati prave ženske identitete (»narave«), hkrati pa so to nujne zemeljske značilnosti delovanja (večine) žensk, ki jih terjata njihov temeljni odvisni položaj in podrejenost moškemu. Medtem ko je za moške moškost »božji dar«, pa za dekleta velja: »S konstantnim dajanjem za zgled materinstva svete Device Marije bodo opogumljene za vrednotenje svoje ženskosti«, kot velevalo npr. *Napotki za vzgojo v družini* (ki jih je leta 1995 pripravil Papeški svet za družino).

Čaščenje Device Marije (tudi v 21. stoletju) predstavlja učinkovito simbolno sredstvo malikovanja (fetišizacije) in poveličevanja žensk, ki so sicer določene za pomočniški položaj (moškemu). Glede Marije je zanimivo to, da se je njeno čaščenje krepilo in dobivalo uradno spodbudo zlasti takrat, kadar je bila Cerkev soočena z množičnimi izzivi zaradi izražanja upornosti žensk (Jogan, 2001: 23–29, 127). Lik Marije, »Božje Matere«, je nastopal kot vsestransko sredstvo »pravičnega« oblikovanja ljudi in pripomoček za odvrčanje vernic/-kov od (»satansko« ustvarjenega) »zla«; to pa je bila skupna oznaka za vse, kar je bilo povezano z bojem za temeljne ekonomske, socialne in politične pravice vseh, zlasti žensk. V molitveniku za Marijine družbe, ki so bile zlasti dejavne v prvih dveh desetletjih 20. stoletja (*Družbenik Marijin, 1920: 416*), je to jasno izraženo:

Preslabe uboge smo matere same, močnejši je satan z druhaljo močno, otroke preljuje, presrčne nam vzame, o stopi, Marija, mu ti na glavo!

Lik Marije je na Slovenskem ponovno oživen v zadnjih treh desetletjih, molitev k njej pa je pomembna sestavina »nove evangelizacije« slovenske družbe na začetku tretjega tisočletja. V Sklepnem dokumentu Plenarnega zbora Cerkve na Slovenskem *Izberi življenje* (2002: 190) je v molitvi *Božja Mati in prečista Devica* skrb Device Marije za družino razširjena na celotno narodno skupnost: »posreduj pri Bogu za ves slovenski rod doma in po svetu«. Obstoj te skupnosti pa naj bi bil ogrožen tudi (ali predvsem) zaradi nezadostnega upoštevanja božjega načrta in ker da ji je v času socializma (»komunizma«) vladal sam satan z »ateistično ideologijo«.

Slovenska družba naj bi pod vplivom (nemoralnega) marksizma v socialistični preteklosti prišla do moralnega razsula, ki da ga lahko odpravi le vrnitev prave morale v javno življenje, to pa je edinole sklop moralnih zapovedi, ki izhajajo iz družbenega nauka Cerkve (Stres 1991: 11–12). Podobne razlage o odrešujoči pravilni moralnosti srečamo že v prvem valu rekatolizacije na Slovenskem (konec 19. in v začetku 20. stoletja), zato je mogoče sodobno rekatolizacijo razumeti tudi kot poskus vrnitve k takratnim moralnim zapovedim, čeprav je sekularizacija kljub zastoju v osemdesetih in v začetku devetdesetih let že postala očiten množični pojav. To je opaziti med drugim pri obravnavi posebnega položaja žensk v sodobni družbi. »Vračanje prave morale« je neločljivo povezano tudi z vračanjem »pravega dostojanstva« ženskam, takšnega, ki bi zaustavilo »pomoženje« žensk, zato si Katoliška cerkev že tri desetletja prizadeva za moralno prenovo z »novo evangelizacijo«, katere pomembna sestavina je prizadevanje po ponovnem udomačenju žensk in vrnitvi njihove »enkratne narave«.

IZJEMNA DRUŽBENA KORISTNOST UBOGLJIVIH ŽENSK

Ena od stalnic sodobnega delovanja Katoliške cerkve na Slovenskem (zlasti v samostojni državi) je zavze-manje »za življenje«, zagovarjanje »svetosti življenja«. V tej usmeritvi lahko uzremo njeno sedanjemu času prilagojeno dolgotrajno prizadevanje, da bi nadzirala ženske kot »producentke« (tudi) »božjega ljudstva«. Temu nadzoru pa se marsikatera ženska že lahko izmakne. Mnoge ne nastopajo (in nočejo več nastopati) zgolj kot sredstva za naraščanje prebivalstva (in s tem potencialno »božjega ljudstva«), ker jim je dana možnost, da se same odločajo, koliko otrok bodo rodile, kdaj in v kakšni zvezi. Prav tako niso več voljne prenašati različnih oblik nasilja, ki so ga izvajali pretežno z »božjim darom« obogateni moški.

Večja samostojnost žensk v sodobnosti je za Katoliško cerkev po svoje nevarna, ker izpodkopava sam temelj za uresničevanje božjega načrta – družino in tudi narod. Sploh pa naj bi ženske v sodobnosti pretirano poudarjale svojo podrejenost in neenakopravnost ter postajale nasprotnice moških, kar naj bi vodilo v »škodljivo zmešnjavo, ki ima takojšnje in smrtonosne učinke na strukturo družine«, kot je v *Pismu o sodelovanju med moškimi in ženskami v cerkvi in svetu* (javnosti sporočeno 31. julija 2004) poudaril (takrat še) kardinal Joseph Ratzinger. V njem je prilagajanje sedanjemu času (*aggiornamento*) izrazito površinsko in se kaže v tem, da ob blagi kritiki diskriminacije žensk prevladuje ostra kritika boja zoper njo. Zato je Ratzinger krščanski veri (in Katoliški cerkvi) določil pomembno vlogo v prihodnjem »pristnem« družbenem razvoju, v delovanju družbe in zlasti pri vzpostavljanju skupne morale, kajti »vera ni zgolj zasebna in subjektivna zadeva, ampak je izjemna duhovna sila, ki se mora dotakniti javnega življenje in ga razsvetljevati«. V moralno »prenovo« družbe sodi torej tudi oživljanje tradicionalnih vzorcev, po katerih se je oblikovala »prava ženskost«. Ta »razumna« ženskost pa vsebuje zlasti krčenje ženske na vlogo matere, iz te vloge pa izključevanje negativnih lastnosti tipično ženske resnične zemeljske vloge.

Prav v resničnih življenjskih razmerah večine prebivalstva, posebej žensk, lahko uzremo izjemen in vsestranski pomen neprekinjene reprodukcije pokornosti žensk oziroma njihovo družbeno koristnost. Pogoj za obstoj katerekoli družbe in sploh človeštva je nenehno obnavljanje prebivalstva – torej rojevanje, nega, skrb za razvoj človeškega bitja. Ključne »producentke« ljudi pa so ženske. Kdor razpolaga z reproduktivnimi zmogljivostmi žensk, lahko razpolaga tudi z večino pripadnikov družbene skupnosti.

Enostranska določenost žensk kot primarno rodilnih bitij in s tem nujno povezana njihova odvisnost od moških sta namreč neločljivi sestavini večje ranljivosti (večine) moških in večjih možnosti gospodovanja nad njimi. Pripomniti je treba, da so tudi moški (njihove identitete in družbene vloge) enostransko definirani, vendar je pripadnost moškemu spolu v vseh razrednih položajih (tudi v podrejenem) vselej višje vrednotena in obdana z določeno močjo: če ne v javnem, pa vsaj v zasebnem življenju.

Prav zadnje področje – dom, družina – je edino, kjer se lahko družbena nemoč žensk in izključenost z oblasti ter javnega delovanja spremenita v očitno posredno moč. Od moškega (moža) in gospodarja ekonomsko odvisne ženske (in družine), ki jih glede na »božji načrt« usmerja Cerkev, lahko z nepokorščino do svojih moških preprečijo, da bi se oni (kot glavni hranitelji družine) v javnem delovanju zavzemali za spremembe, da bi se borili za boljše delovne razmere in plače. Kalandrova žena in Jermanova mati v *Hlapcih* zato gotovo nista plod Cankarjeve bujne domišljije.

KAJ PA KALANDER?

Na koncu se vrnimo h Kalandrovi trditvi o ženski primarnosti v božjem ustvarjanju človeka. Gotovo je ni izgovoril kar tako, brez premisleka. Na podlagi dobrega poznavanja, kako se urejajo razmere v ožji skupnosti, in lastne družinske izkušnje je pravzaprav jedrnato razkril skriti naboj izvirne biblijske razlage, ki je skozi stoletja upravičevala moško gospodovanje (nosilno zgoščeno v ozki plasti) nad razredno podrejenimi moškimi (hlapci), katerih lojalnost oblastnikom se je ohranjala tudi z diskriminacijo po spolu s težiščem na (svojem) moškemu gospodarju podrejeni ženski/ženi, ki pa je bila s svojo dejavnostjo v okviru doma neposredno odgovorna za obstoj družine in (preko moža) družbe.

Glede na poznavanje razmer v slovenskem prostoru od konca 19. stoletja do začetka prve svetovne vojne lahko Kalandrovo trditev sprejmemo kot izkustveno preverjeno in utemeljeno. V začetku 21. stoletja ta trditev nikakor ni zastarela, saj naravnost spodbuja k iskanju odgovorov, zakaj, kako in čemu se krepijo prizadevanja (ne le Katoliške cerkve), da bi se slovenska družba v 21. stoletju z rekatolizacijo in repatriarhalizacijo »moralno prenovila« – ob opori na »božji načrt«.

Literatura

- ➔ Denzler, Georg (1997): *2000 Jahre christliche Sexualmoral*. Weyarn: Seehamer Verlag.
- ➔ *Družbenik Marijin. Molitvenik za Marijine družbe*. Ljubljana: Jugoslovanska knjigarna, 1920.
- ➔ *Izberi življenje: sklepni dokument / Plenarni zbor Cerkve na Slovenskem*. Ljubljana: Družina: 2002.
- ➔ Janez Pavel II. (1989): *Apostolsko pismo o dostojanstvu žene* (orig. *Mulieris dignitatem*, 1988). Ljubljana: Družina, Cerkveni dokumenti 40.
- ➔ Jogan, Maca (2001): *Seksizem v vsakdanjem življenju*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- ➔ Jogan, Maca (2008): *Rekatolizacija slovenske družbe*. Teorija in praksa 45 (1–2): 28–52.
- ➔ *Katekizem katoliške Cerkve*. Ljubljana: Slovenska škofovska konferenca 1993.
- ➔ *Koran*. Tržič: Učila 2005.
- ➔ Kovačič Peršin, Peter (2000): »Restavracijski model rekatolizacije na Slovenskem. Politika, prikrita z vero«. *Delo, Sobotna priloga*, 25. 11. 2000.
- ➔ Küng, Hans (2004): *Katoliška cerkev: kratka zgodovina*. Ljubljana: Sophia.
- ➔ Ranke Heinemann, Uta (1992): *Katoliška cerkev in spolnost*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- ➔ Ranke Heinemann, Uta (2012): »Ali za Vatikan sploh še obstaja kakšna odrešitev?« (intervju), *Mladina*, 7. 9. 2012: 33–37.
- ➔ Ratzinger, Joseph (2004): *Pismo o sodelovanju med moškimi in ženskami v Cerkvi in svetu* (31. 5.), sporočeno javnosti 31. 7. 2004 (zapis po članku Alija H. Žerdina »Vatikan o ženskah« v *Mladini*, 8. 8. 2004: 21–23).
- ➔ Seigerschmidt, J. M. (1906): *Sveta družina, vzor krščanskim družinam*. Celovec: Družba sv. Mohorja.
- ➔ Stres, Anton (1991): *Oseba in družba*. Celje: Mohorjeva družba.

»MATERINSKI« ZAKON

Odlomek iz knjige Zgodovina in nezavedno

[I]zhajamo iz podmene, da tako imenovani cankarjanski »kompleks matere« ni zgolj Cankarjeva zasebna psihična zagata, nasledek njegove »bolešno preobčutljive psihe« ipd., marveč se v njem artikulira neki sklop, ki lahko služi kot pokazatelj ustrojenosti »socializacijskega procesa« pri Slovencih. Interpretacijo cankarjanskega »kompleksa matere« v smeri psihoanalitične teorije je lepo naznačil že Dušan Pirjevec v sklepnem delu svoje knjige *Ivan Cankar in evropska literatura* (CZ 1964):

... v noveli *Ob smrtni postelji* je mati tik pred svojo smrtjo izročila svoje materinsko poslanstvo svojemu sinu. Naročila mu je, da mora skrbeti za vso družino, ki zdaj izgublja svojo rednico. Vendar pa v noveli ne gre samo za prehajanje materinskih dolžnosti od matere na sina, marveč še za nekaj drugega, kar je za našo analizo naravnost odločilnega pomena. Iz novele je namreč razvidno tudi tole: v trenutku, ko je umirajoča mati izročila svoje materinsko poslanstvo svojemu sinu, je bila s tem enkrat za vselej določena vsebina tega bodočega sinovega življenja. Še več. V tem trenutku je sinova eksistenca sploh šele dobila svoj pravi smisel. Smisel sinovega bivanja se je konstituiral iz materinega naročila; od matere sin torej ni prejel samo golega življenja, marveč tudi smisel življenja. In če uporabimo pojme Freudove psihoanalize, potem smemo verjetno reči, da se pri Cankarju kot njegov nad-jaz, super-ego, ni pojavil oče, marveč mati. (str. 437)

Mati nas potemtako s svojo smrtjo zadolži in opredeli našo dejavnost kot poravnavanje »neporavnanih, a tudi nepovračljivih dolgov« (str. 436); s to ireduktibilno zadolženostjo Drugemu-Materi prebije Cankar Župančičev narcisizem: »Cankar očitno ni bil, kakor je to o sebi zapisal Župančič, le sam svoj upnik in le sam svoj dolžnik. Njegov upnik je bila njegova mati, in dolžnik ni bil sebi, marveč svoji materi. Mati je bila zanj vrhovni etični princip in simbol neke zaveze in dolga.« (ibid.)

Kot je znano, je Pirjevec kasneje (predvsem v *Hlapcih, herojih, ljudeh*) to materino naročilo interpretiral v luči Heideggrove misli kot klic biti: zlom cankarjanskega junaka naj bi bil zlom novoveške subjektivnosti, tj., junak se loti radikalne akcije, akcije v imenu Bistva-Ideala sveta, s svojim zlomom pa skusi ontološko diferenco, samouresničevalsko jedro radikalne akcije, in se skozi to skustvo odpre »novemu življenju«, ki ni več življenje spominjanja, obvladovanja ipd., marveč življenje dopuščanja-biti onstran alternative »hlapci–heroji«, ki pade v polje volje do moči. Na tem mestu lahko le malo nakažemo, zakaj se zdi takšno tolmačenje vprašljivo že v samem

horizontu Heideggrove misli: Ivan Urbančič je v svoji študiji »Estetska in filozofska misel Dušana Pirjevca« pokazal, kako je Pirjevčevo »dopuščanje-biti« v svoji osnovni razsežnosti samo še zavezano volji do volje, kako se prav skozenj volja do volje šele vzpostavi kot absolutna, kot tista, ki sam svoj »negativ«, odpoved-hotenju, dojame kot nekaj, kar že vnaprej ona sama »dopušča« in s tem vzpostavlja. (Saj je že Nietzsche vedel, da volja do moči v svoji najvišji napetosti sovпада z *amor fati*.) Druga plat tega je, da akcija, ki se je loti cankarjanski subjekt (na primer Jerman v *Hlapcih*), nikakor ni poskus afirmacije radikalne subjektivnosti, marveč je že od vsega začetka v sebi blokirana, akcija »lepe duše«, ki se ne zmore postaviti kot praktično-radikalna subjektivnost – tej subjektivnosti pa prepreči njeno radikalizacijo kajpada prav zaveznanost materi. Mati potemtako ne nastopa kot znanilka sveta onstran volje do moči, ki se razpre skoz skustvo zloma radikalne akcije, marveč kot znanilka omejene subjektivnosti, njene – heglovski rečeno – zaveznanosti presubjektni substancialnosti.

Mi pa bomo tukaj ostali na ravni psihoanalize in se najprej vprašali, kaj pomeni to, da nastopi kot nosilka »nad-jaza« mati. Ob tem namreč ne gre za nevtralnno spremembo, ki pusti temeljni ustroj nedotaknjen, marveč za premestitev težišča v celotni »ekonomiji« delovanja nad-jaza. Kako namreč deluje »normalni«, očetovski nad-jaz? Tako, da nas iztrga neposredni dualni, zrcalni relaciji z materjo, da nas s »prepovedjo incesta« iztrga samorasli partikularnosti in odpre širši univerzalnosti. Subjekt po »ineraciji« teži k zaprtosti in neposrednosti »domačega kroga«, »nadjaz« pa nastopi kot travmatična zarez, ki ga prisili, da se iztrga tej samorasli partikularnosti, da jo natančno v heglovskem pomenu »prevlada«: ukine in ohrani v posredovani obliki, kot moment nove Univerzalnosti, do katere se povzpne. Skušajmo to konstelacijo nekoliko opisno, tj., ne strogo teoretsko, naznačiti prav ob stiku »domačega« s »tujim«: »tuje« najprej nastopi kot zunanja travma, tisto, kar zmoti zaprti »krogotok« domačega, nastopi kot nekaj, kar tako rekoč »od zunaj« ogroža »domače«; odločilen prelom je, ko se subjekt *identificira ravno s tem, kar se mu je sprva prikazovalo kot zunanja sila negativnosti*, ko se – bolj »psihoanalitično« rečeno – tisto, kar je bilo sprva »dejanski« oče kot dejavnik, ki je »od zunaj« motil zaprtost skladnega sožitja z materjo, pretvori v »notranji Zakon«, v Ideal-Jaza. »Oče kot nosilec Zakona« pomeni – nekoliko formalno gledano – na vseh ravneh: odpreti se svetu, pretrgati »popkovino«, ki nas veže na partikularnost »domačega«, uzreti »domače« ne več kot mesto nas samih, mesto, od koder govorimo, neposredno izhodiščno in oporno točko, katere partikularnosti smo zavezani, marveč kot nekaj, kar je v sebi že »posredovano«, povzeto kot moment v neki širši medij Univerzalnosti. Pomeni – cankarjansko rečeno –, da »tuja učenost« ni več skušana kot »tuja«, marveč kot mesto nas samih, kot tisto, kar je že na delu v poziciji, od koder govorimo, in zato postavlja na laž sleherno neposredno identifikacijo z »domačim«.

Temeljna libidinalna konstelacija »materinskega« Zakona pa je, da kot tisto »prepovedano« ne nastopi neposredna stopljenost z Domačim, marveč nasprotno »tuje«, univerzalnost, ki ni več zavezana organski partikularnosti, ki je »nezakoreninjena«. Groze ne vzbuja incestuozna zaprtost, marveč odprtost tujemu, tuji učenosti, tujim ženskam, tujim užikom (znameniti Cankarjevi dateljni ...). »Materinski« Zakon je etos zaprtega kozmosa. – Klasičen topos Cankarjevih črtic o materi je, da mladi Cankar mater »rani«, jo tako ali drugače prizadene: jo utaji, ko jo sreča na ulici v mestu, zavrne kavo itn. – ta dejanja so povsem preprosto korelat »očetomora«, skoz katerega oče zavлада kot zakon: materina smrt lahko sinu naloži poslanstvo le zato, ker jo je v nekem – kot temu

pravimo – »globljem pomenu« sam ubil; ta »krivda« je tista, ki subjekta nepovrnljivo zadolži, ki opredeli vse njegovo nadaljnje življenje kot nikoli končano vračanje dolga mrtvi materi. Drugače povedano: če mali Cankar »dejansko« ne bi bil kar se le da poreden otrok, marveč bi bil priden, mu mati ne bi mogla delovati kot nosilka nad-jaza. Prav s to »krivdo«, s tem, da »rani« mater, pa se subjekt iztrga neposrednemu-dualnemu razmerju z njo, tj., se konstituira kot subjekt, katerega mesto je že v mediju Univerzalnega, kot – v strogem pomenu besede – »tujec«. (Skoraj odveč je opozoriti na ekonomijo užitka, ki se v tem skriva, saj je to »spontano« očitno že bežnemu bralcu Cankarjevih črtic: Cankar *uživa*, ko »rani« mater, uživa ne toliko v tem, da jo rani, kot v muki, ki si jo s tem prizadene.)

To je osnovna napetost Cankarjeve pozicije: je »tujec« – on sam je nepopravljivo pretrgal popkovino neposredne vezi z domačim, tj., glede na kraj, od koder govori, je nepopravljivo zavezan »tuji učenosti« in nje univerzalnemu mediju, hkrati pa se ni zmožen identificirati s »tujim«, mu tuje deluje kot »travma«, kot ogrožajoče, tj., občuti svojo »tujost« kot izdajstvo.

V tem korení dejstvo, da je pozicija matere kot nosilke nad-jaza v nekem temeljnem pomenu vselej in nujno *lažna*, pozicija nostalgичnega zatrjevanja »zakoreninjenosti«, ki si nujno prikriva, da je mesto, od koder govori, vselej že »tuje«, tj., da sama že govori iz zunanosti, in da razcep med organsko domačnostjo in »odtujeno« univerzalnostjo tujega vselej že maskira neki drug razcep, ki je načel že samo »bazo«, domnevno neodtujeno »domačnost«. Tu ni cankarjansko oboževanje matere nič manj lažno od na primer idealizacije nedolžnega sveta »malih, dobrih ljudi«, ki živijo »preprosto, a srečno življenje«, pri Dickensu; v obeh primerih se zakrije, da pozicija, od koder govori samo to občudovanje, nikoli ni in noče biti sama pozicija »domačega«, nepokvarjeno-preprostea itn.

Mati kot nosilka »nad-jaza« zato ni nekaj »izvirnejšega« od očetovskega »nad-jaza«, marveč vselej že *reakcijska tvorba*, reakcija na to, da se subjekt ni zmozel identificirati s Tujim, da ni zmozel vzeti nase prehoda v medij Univerzalnosti: tako kot je drugotna reakcijska tvorba tudi sleherna ideologija »domačije«, »vrnitev h koreninam«, »organskosti«, »samoraslosti« itn.

Morda je problem med prvimi jasno formuliral Župančič ob koncu *Dume*, ko so oči iskale in našle »ne doma, vse več: domovino« – problem je kajpada v tem, da je ta »več« hkrati tudi nekaj »manj«, da je – če je dom materinska domačija – domovina že »očetnjava«, da moramo torej, če hočemo dobiti domovino, nekako zgubiti dom, se odpovedati neposredni domačijski »zakoreninjenosti«: Domovina je za razliko od doma(čije) že univerzalna skupnost, do katere se dokopljemo z »inkorporacijo manka«. Ne gre torej zgolj za odpiranje »tujemu svetu« – problem je v tem, da sama Slovenija ne deluje več kot (univerzalna) Domovina, »očetnjava«, marveč še vedno kot (partikularna) »domačija«, torej predmeščansko, saj je za meščansko »domoljubje« ključen moment »univerzalizma«, odpovedi lokalnemu partikularizmu v splošnosti Domovine.

(Da ne bi kdo pravkar povedanega napak razumel: nikakor ne gre za kakršnokoli »reafirmacijo« Župančiča, ki naj bi »dlje videk«; nasprotno, prav zato, ker prehod od Doma(čije) k Domovini ni bil dejansko izvršen, ohranjajo njegove pesmi neko posebno votlost in patetično brezodmevnost.)

Žižek, Slavoj (1982):

Zgodovina in nezavedno. Ljubljana: Cankarjeva založba (242–248).

Grzegorz Ziółkowski

⚡SAMOMORILSKI PROTESTY Z OGNEM

Odlomek iz knjige *Kruto gledališče ⚡samosežiga: ⚡samomorilski protesti z ognjem in njihovi odmevi v sodobni kulturi*

Dejanje protestnega samosežiga – ko si nekdo v imenu neke zadeve prostovoljno manifestativno vzame življenje z ognjem – je kruto na dva načina. Je dobesedno kruto, neposredno neusmiljeno in okrutno – na fizični in psihični ravni. Predvsem za človeka, ki se zažge, do neke mere pa tudi za priče oziroma opazovalce njegovega dejanja, ki jih lahko šokira in osupne. Najpogostejše se konča s smrtjo protestnika ali protestnice, včasih z resnimi telesnimi poškodbami. Njegova posledica so kadeči se zgleneli ostanki ali opečeno telo, s katerega se v zaplatah lušči koža. Za sabo pušča abjekt (angl. *abjection*) – objekt, ki lahko vzbuja občutek gnusa, do katerega bi vsaj nekateri izmed nas čutili odpor ali bi se ga bali dotakniti ali pa bi se stresli ob misli na to, da bi se ga dotaknili. Za sabo pušča dim in pepel, smrad po ožgani koži in topečem se salu. To dejanje je kruto tudi v artaudovskem pomenu. Za osebo, ki ga naredi, je posledica skrajnih odločitev in neomajne doslednosti pri izražanju prepričanj. Njegov namen je pretresti tiste, ki gledajo, jih predramiti iz čustvene letargije, spraviti iz moralne mlačnosti in spodbuditi k odzivu. [...]

Bistveni motiv samomorilskih protestov s samosežigom ni to, da si oseba vzame življenje, temveč to, da sporočilo pride do naslovnikov, tako tistih, ki so navzoči na kraju dogodka, kot tistih, ki za dogodek izvedo iz medijev. Samosežigi – ki jim sledijo muke in (najpogostejše) smrt ali (redkeje) trajna pohabljenost osebe, ki se odloči za to obliko protesta – se gledajo (v živo ali posredno) in jih je treba gledati. Njihov namen je vzbuditi pozornost skupnosti in pretrgati tkivo družbenega življenja z radikalnostjo dejanj. Izvedeni so javno (najpogostejše na simbolnih krajih in/ali krajih, povezanih z oblastjo), namenoma in po lastni volji, v bran vrednotam, ki se posamezniku zdijo tega vredne.

Predstavljajo enega drastičnih načinov usmerjanja pozornosti na krizo v družbi in na napetosti, ki jo spremljajo, hkrati pa to krizo poskušajo brezkompromisno odpraviti s svojevrstnim preobratom, katerega bistvo je žrtvovanje samega sebe (angl. *self-immolation*). [...] Sicer pa so ta žrtvovalna in spektakularna dejanja upora neredko organizirana in izvedena tako, da je poskrbljeno za vsak vidik dogodka [...]. Zanje oseba izbere ustrezen kraj, pogosto tudi primerne rekvizite in besede, pripravi scenarij, na sprejem vpliva s pomočjo poslovnih pisem [...].

V samosežigih je poudarjena napetost med individualnim in kolektivnim. Oseba, ki protestira s samouničenjem, osamljena stoji pred obličjem smrti (v svojem bistvu je smrt vselej individualna in po svoje samotarska), vendar se v to dejanje marsikdaj poda v imenu nadosebnih vrednot, bodisi zaradi altruizma bodisi zaradi individualnega gneva. To, kot sem že omenil, stori zato, da manifestira svoja prepričanja, za katera pogosto meni, da so pomembna tudi za druge. V tovrstnih dejanjih gre prav za to demonstracijo – žrtvovanje lastnega življenja okrepi sporočilo in samo postane sporočilo, ki svoj smisel razodene v vesti drugih, tako da se včasih prebija skozi oklep njihovega ravnodušja in jih vabi, naj v bran zadeve kaj storijo. Obenem je treba pripomniti, da so ta dejanja, čeprav so prostovoljna, posamična in (najpogostejše) enkratna, marsikdaj izvedena po navdihu in zgledu predhodnikov in predhodnic. Prav tako velja opozoriti, da dejanje osebe, ki protestira s samosežigom – ta oseba lahko obvelja za vzor »močnega performativnega subjekta«, saj ni naslovnik, pač pa začetnik (začetnica) in agens –, kontrastira z v dani družbi prevladujočimi religioznimi sistemi, kar od posameznika zahteva dodaten pogum, močno voljo in odločenost, da lahko uresniči svojo odločitev.

Pri protestnih samosežigih je zaznati podobno vrsto spektakularnosti kot pri samomorilskih napadih borcev ali bork za kako zadevo. Drugačen pa je njihov učinek, kajti samosežigi fizično uničijo skoraj vedno in skoraj izključno tiste, ki se odločijo za tak način protesta. In čeprav je skupni imenovalec samomorilskih napadov in samosežigov spektakularni teror, zlahka opazimo razliko med njimi. V prvem primeru namreč naslovnikom strahu ne vzbuja le odločenost samomorilca (ali samomorilke), ki s svojim dejanjem dokazuje, da se ne bo umaknil(a) pred ničimer, temveč tudi – in predvsem – nepričakovano uničenje drugih, neredko celo obseg razdejanja. V drugem primeru pa se groza v naslovniku porodi predvsem ob soočenju s tem, da posameznik prostovoljno vzame nase trpljenje, ki zelo pogosto postane ena najbolj bolečih oblik smrti. Radikalni značaj samosežigov je povezan z njihovo telesno razsežnostjo – kot drastični in mejni somatski dogodki namreč pridobijo pretresljivo moč. [...]

V drugi polovici dvajsetega stoletja so manifestativna dejanja samosežigov in samozažigov – kot se je pokazalo – za vedno vstopila v arzenal mirovnih protestnih udejstvom in jih povezujemo z nenasilnim bojem (angl. *non-violence*). To se je zgodilo po odmevnem dejanju vietnamskega budističnega meniha Thich Quang Duca, ki se je 11. junija 1963 zjutraj na križišču v središču Sajgona

javno zažgal, ker je hotel izraziti nasprotovanje preganjanju budistov, za kar je bil odgovoren katoliški predsednik Republike Vietnam Ngo Dinh Diem. Dejanje, ki so ga predstavniki budistične redovne skupnosti izvedli zelo skrbno, je ameriški poročevalec Malcolm Brown ovekovečil na nizu fotografij, ki so bile objavljene v časopisu in so pretresle javnost v Združenih državah Amerike in po svetu. To je vplivalo na ameriško politiko do Diemovega režima, ki ga je Washington pred tem podpiral, in slabih pet mesecev pozneje je bil Diem med vojaškim državnim udarom skupaj s svojim bratom zverinsko umorjen. Ducov samosežig je mogoče šteti za ustavno dejanje te metode protesta, njegov nazorni prikaz na fotografijah pa za eno od ikon burnih šestdesetih let minulega stoletja [...].

Budistične protestne avtokremacije v Vietnamu so postale navdih za samosežige ameriških pacifistov, med njimi kvekerja Normana Morrisona, ki je leta 1965 na stopnicah Pentagona tako protestiral proti vojni, v kateri je njegova država sodelovala onstran Pacifika. Marsikaj kaže na to, da so bila ta dejanja v navdih tudi osebam, kot sta Ryszard Siwiec na Poljskem (1968) in Jan Palach na Češkoslovaškem (1969), ki so v t. i. vzhodnem bloku na ta način nasprotovali marazmu rojakov, podvrženih komunistični indoktrinaciji in pritiskom. Zelo verjetno so prav vietnamski samosežigi navdihnili tudi mladega južnokorejskega delavca in aktivista, ki se je boril za izboljšanje delovnih razmer, Jeona Tae-ila, ki se je zažgal (1970), da bi opozoril na nečloveško ravnanje z delavkami in delavci tekstilne industrije v svoji državi. Teh pet dejanj je mogoče šteti med najbolj kričeče primere protestnih samosežigov v sodobni zgodovini, in nedvomno sta jih vodila altruizem in želja po tem, da bi obranili in rešili nadosebne vrednote. K njim dodajam še samosežig Tunizijca Mohameda Bouazizija leta 2010, ki je kot iskra zanetil vse-spolni upor in privedel do izbruha t. i. arabske pomladi. Njegovo dejanje je bilo resda impulzivno in vodilo so ga osebni vzgibi (občutek ponižanosti in krivice), vendar je bilo izvedeno javno, pred zgradbo mestne hiše, pred očmi številnih prič, zato ga prav tako štejem za dejanje samomorilskega protesta. Menim namreč, da je tovrstne proteste mogoče izvesti tako v imenu družbe kot v lastnem imenu.

Prevedla Tatjana Jamnik

Ziółkowski, Grzegorz (2018):
*Okrutny teatr samospaleń.
Protesty samobójcze w
ogniu i ich echa w kulturze
współczesnej*, Poznań:
Wydawnictwo Naukowe
UAM (23, 26, 27, 29–31).

Prvič v Mladinskem

Maja Kleczewska – gledališka režiserka. Dela na Poljskem in v tujini. Je predstojnica Oddelka za režijo na Gledališki akademiji v Varšavi, kjer je pred tem zagovarjala doktorsko disertacijo. Doslej je režirala približno štirideset gledaliških predstav, ki so (bile) redne gostje mednarodnih festivalov in za katere je doma in v tujini dobila številne nagrade, med drugim srebrnega leva na beneškem bienalu leta 2017, ki so ji ga podelili za inovativen pristop h gledališču, projekt *Under the Influence*, odrska priredba filma Johna Cassavetesa *Blazna ženska*, pa so po gostovanju na Jesenskem festivalu v Madridu 2019 razglasili za najboljšo uprizoritev leta v Španiji. Njen zadnji projekt pred *Hlapci* je bil *Hamlet*, ki ga je v mednarodni zasedbi postavila v stari klavnici v Poznanju in je postal eden najodmevnejših dogodkov minule gledališke sezone na Poljskem; sijajne kritike je prejel med drugim v mesečniku *Theater der Zeit* in na portalu *The Theatre Times*.

Łukasz Chotkowski – dramaturg, pisatelj, gledališki režiser. Več let je bil kot dramaturg zaposlen v Poljskem gledališču v Bydgoszczu. Deluje na Poljskem in v tujini, dramaturško najpogosteje sodeluje z Majo Kleczewsko. Predaval je na Oddelku za režijo na Gledališki akademiji v Varšavi in režiral več kot trideset predstav, ki so dobile številne nagrade in gostovale na mednarodnih festivalih. Je avtor več dram, intervjujev z nobelovko Elfriede Jelinek in knjige *Moškost* (*Męskość*; ADiT, 2018). Redno vodi različne gledališke delavnice, med drugim v Indiji, kjer je zrežiral predstavo *NI strahu* (*NO Fear/ Strachu NIE MA*), in v Ukrajini.

Zbigniew Libera – ustvarjalec inštalacij in videoinštalacij, fotograf, performer, glasbenik, filmski režiser in izdelovalec umetniških objektov. Tudi on v gledališču najpogosteje sodeluje z Majo Kleczewsko. V svojih delih se, duhovito sprevračajoč pomene, poigrava s sodobnimi kulturnimi stereotipi. Velja za vodilnega predstavnika kritične

umetnosti in je bil v osemdesetih zaradi protirežimskega delovanja leto in pol zaprt. Je avtor inštalacije *Lego: Koncentracijsko taborišče* in soustvarjalec gibanja *Kultura zrzuć* (Kultura nabirke). Dejaven je tudi kot pedagog: vodil je magistrski program na Michiganski univerzi v Ann Arborju (ZDA), Open Form Studio na Akademiji lepih umetnosti v Pragi, predaval je na Gledališki akademiji v Varšavi. Razstavljal je na številnih samostojnih in skupinskih razstavah, med njimi na 45. beneškem bienalu, v Muzeju moderne umetnosti v Chicagu, v Muzeju moderne umetnosti (MUMOK) na Dunaju, Zacheti v Varšavi, Muzeju moderne umetnosti (MSN) v Varšavi in Judovskem muzeju v New Yorku.

Konrad Parol – modni oblikovalec in kostumograf, ustanovitelj dveh modnih blagovnih znamk. Je avtor več deset kostumografij za gledališke in operne predstave na Poljskem in v tujini, od Narodne opere v Varšavi do gledališča Deutsches Schauspielhaus v Hamburgu, najpogosteje pa dela z vodilnimi poljskimi gledališkimi režiserji, Majo Kleczewsko, Ewelino Marciniak in Mariuszem Trelińskim. Sodeloval je tudi z Oddelkom za modo na Varšavski akademiji lepih umetnosti, kjer je vodil vaje s študenti.

Cezary Duchnowski – skladatelj in pianist. Bil je eden od pobudnikov za ustanovitev Studia za računalniško skladanje na Akademiji za glasbo v Wrocławu, kjer trenutno poučuje računalniško glasbo in skladanje. Komponira komorna in simfonična dela, filmsko in gledališko glasbo, to najpogosteje prav za uprizoritve Maje Kleczewske. Že vrsto let se osredotoča na elektroakustično glasbo. V okviru dua ElettroVoce skupaj z Agato Zubel razvija projekte za glas in elektroniko. Je tudi velik promotor improvizirane glasbe in zavzeto sodeluje z džezovskimi glasbeniki in drugimi umetniki, katerih strast je ustvarjanje glasbe v živo.

IVAN
CANKAR

SLOVENSKO
LJUDSTVO
IN
SLOVENŠKA
KULTURA

I

Cenjeni poslušalci!

Zdaj, v tem vihnem volilnem boju, je dela veliko, časa malo. Zato mi oprostite, če to predavanje ni tako temeljito in dovršeno, kakor bi se spodobilo za tako važen predmet. Smatrajte torej to predavanje le kot poskus, morda celo kot ponesrečen poskus večjega in temeljitejšega dela. Vendar pa se mi zdi, da je ravno zdaj, ravno ob tem vihnem času potrebno govoriti o slovenskem ljudstvu in o slovenski kulturi, – zakaj nikoli še kakor zdaj ni bilo toliko pridigovanja, toliko časih jako klavnega besedičenja o narodu in narodnosti, o ljudstvu in o kulturi!

Dolgo je že, kar se ukvarjam s peresom; marsikatero bridko očitaneje sem preslišal v teh težkih letih, marsikatero hudo grajo in pa tudi, kar je bilo še posebno grenko, marsikatero neumno hvalo. Ampak v vsakem očitaniu, v vsaki graji in v vsaki hvali se je ponavljala pesem, ki sem se tako navadil nanjo, da mora biti zapisana tudi na mojem grobu:

»To ni za ljudstvo!«

Za par ljudi pišeš, za par ljudi se mučiš, za par ljudi si stradal od začetka do konca; kajti ljudstvo te ne razume, ono je tuje tebi in tvojemu delu, ti si tuj njemu in njegovemu življenju! Tako se je godilo meni, drugim pa se ne godi nič boljše. V ljubljanskem gledališču igrajo lepo moderno ali pa tudi klasično dramo. Drugo jutro že prepevajo po Ljubljani tisto ljubeznivo pesem:

»To ni za ljudstvo!«

Naše ljudstvo ne mara takih reči, naše ljudstvo ni zrelo za take reči, ne ponujajte našemu ljudstvu torte, ko je komaj žgancev vajeno! In res – moderna ali klasična drama izgine sramotno z odra, na odru pa se prikaže domača umetnost, ki ima na čelu zapisano geslo »ejduš« in »ga že 'maja!« –

Tako se je godi gledališču, drugim pa se ne godi nič boljše. V Ljubljani razstavijo slovenski umetniki svoje slike in kipe. Da je njih umetnost velika in čista, tega jim živa duša ne odreka. Ampak vsi ljubljanski zvonovi zapojó takoj tisto pristrčno pesem:

»To ni za ljudstvo!«

Naši umetniki ne delajo za ljudstvo, ne poznajo ga in zato jih tudi ono ne pozná. Naj torej stradajo in živetarijo nadalje, kakor so stradal i in živetarili doslej! Naše ljudstvo ne rabi umetnosti, doslej je živelo brez nje, pa naj živi brez njé do konca! In resnično: naši umetniki so pobrali šila in kopita in so pobegnili v tujino, vsi do zadnjega, s svojo umetnostjo vred. Zakaj spoznali so v svoji modrosti, da je vendarle nekoliko prijetnejše, če stradajo v tujini, nego da bi stradal i domá, kjer imajo na prežgani juhi še očitaneje in zasmeh v zabelo. Tako se godí umetnosti, znanosti pa se ne godí nič boljše. Nekaj mladih ljudi, nekaj idealistov, je začutilo potrebo, da pripovedujejo ljudém ne samo o antikristu in o farju, temveč da mu pokažejo, slepcu doslej, pot do spoznanja in resnice. Ampak tudi njim je zabrnela v ušesa naša narodna himna:

»To ni za ljudstvo!«

Stari gospodarji in poznavalci ljudstva se jim pomilovalno posmehujejo: Kaj treba našemu ljudstvu spoznanja in resnice! Če bi spoznavalo, bi spoznalo najprej svoje uboštvo in bi postalo rabi-atno; če bi ugledalo pot do resnice, bi našlo takoj pot izpod prižnice – in kje bi ostala potem far in antikrist, te dve naši najsvetejši narodni svetinji, ta dva stebra slovenskega življenja in nehanja tekom burnih desetletij? –

Vsi vi težaki na polju slovenske kulture: obujte škornje, nategnite jermena, povežite cule, zakaj –

»To ni za ljudstvo!«

*

V spoznanju, da naše ljudstvo ni kulturno, sta si edina obadva stara slovenska tabora. Tako dobe časih celó najhujši sovražniki mirno zatišeje, da se poljubijo v slogi in bratstvu. Nekoč je na Dunaju vodnik naroda oznanil vsemu svetu: Naše ljudstvo je zaostalo v kulturi za sto let, naše ljudstvo je neumno in zabito! In takoj je zvonilo in potrkavalo tisočero zvonov na zelenih holmih prostrane slovenske domovine: Obrekovalec ljudstva! Naše ljudstvo ni zabito in neumno, temveč naše ljudstvo hodi v cerkev, pod prižnico in v spovednico, naše ljudstvo ne mara vaše tujinske kulture, našemu ljudstvu zadostuje božja beseda in svetinja očetov! ...

Tako sta si edina obadva tabora in obadva tabora ne vesta, koliko grenke resnice je skrite v tem nekulturnem kulturnem boju, v teh kulturnih besedah o nekulturi!

*

Ko sem prvikrat slišal tisto brutalno očitaneje: Ne delaš za ljudstvo, vi vsi ne delate za ljudstvo! – sem bil globoko potr. Naravno je, da človeku ne more biti prijetno pri srcu, če mu poklican besednik narodov zaluč i v obraz: Nepotreben

si, nepotreben s svojim delom vred! Pojdite in obesite se vsi po vrsti v Latermanovem drevoredu; ljudstvo bo vedelo o vašem pravičnem koncu prav toliko, kolikor je vedelo o vašem delu in življenju! ... Moj občutek je bil podoben bridkosti človeka, ki je romal ponoči zaspan in truden tri dolge ure; in ko se mu zdí, da že vidi svetlo okno svojega doma, spozna nenadoma in ves prestrašen, da stoji na tistem križpotu, odkoder je bil nastopil svoje klavarno romanje ...

Kaj torej?

Dvomil nisem niti za trenotek, da govoré ljudjé resnico, da pojó cerkveni zvonovi neskaljeno pesem: da je to takoimenovano kulturno delovanje izgubljeno in brezplodno, kakor voda v pesku. In da je tisti modrijan pravično besedoval o vislicah v Latermanovem drevoredu ...

V tej bridkosti in potrtosti me je prijel usmilen človek pod pazduho in me je vodil v krčmo. Nastežaj je odprl duri, iztegnil je roko in je govoril téle pametne besede:

Ne žaluj, prijatelj! Saj je resnica in pismo, da vi vsi ne delate za ljudstvo; da je vse vaše nehanje in trpljenje nepotrebno, če mislite, da darujete ljudstvu; da vas ljudstvo ne razume, kakor ga vi ne razumete! – Ampak prijatelj: sursum corda! Ne delujete za ljudstvo, zato pa delujete za narod; ne trpite za ljudstvo, zato pa trpite za narod; narodu darujete in narod vam bo hvaležen! ...

Nisem razumel te globoke modrosti, toda prijatelj, ki je bil usmiljen, mi je razložil stvar na jako prijeten način:

Glej to prostrano, zakajeno, slabo razsvetljeno izbo! Glej te ljudi! Njih obrazi so grobi, v njih očeh je več skrbi in sovraštva, nego učenosti, njih roké so težke in okorne, njih obleka je zakrpana in posvaljkana, iz ust pa jim žganje smrdi ... Glej, to je ljudstvo! ... Njih lica so groba, ker so ožgana od sonca, njih roké so težke in okorne, ker so trudne od dela, v njih očeh je skrb in sovraštvo, ker so ugledale krivico, iz ust jim smrdí žganje, ker je šampanjec drag ... Glej, to je ljudstvo! ... Stopi prédenj in mu beri Maeterlincka in Wedekinda, pa ti bo odgovorilo: Ne norčuj se, kanalja, zakaj dolga so tvoja ušesa. In še boljše ti bo odgovorilo: Plačaj, kultura, kar si dolžna mojemu delu, nato se mi pokloni, da se ti poklonim tudi jaz ...

Tako prijatelj, sva videla ljudstvo, poglejva še narod.

Narod je sedel v salonu in je bil že nekoliko pijan. Izba je bila svetla in prijazna, mize so bile pogrnjene. In za mizami je sedel črno oblečeni, veseli, glasni narod. Njegov obraz je bil rdeč in vroč; iz lic je puhtelo vino, v očeh je gorela prešernost življenja. Pa se je vzdignil izza mize lep in postaven gospod, potrkal je s prstanom ob kozarec in je izpregovoril:

Gospoda slavna! Ker smo tako lepo zbrani, je potreba, da pokažemo kletim sovragom, kdo da smo! Kaj je slovenski narod? Slovenski narod je teptan ... Natarar, zapri duri, da ne bo smrdelo sem tisto ljudstvo s svojim žganjem in tobakom. Teptan je, pravim! Ampak po krivici uživa naš narod to preziranje in zaničevanje: visoko se je vzdignila njegova kultura – tak zapri ... ti prokleta ljudstvo! – in naš narod je stopil v ravno vrsto z drugimi mogočnimi narodi! Zatorej zapojemo lahko s ponosom ...

In po salonu je veličastno zaorila himna: »Slovenec sem ...« Nato so hoteli zapeti še »Hej Slovani«, toda glave so klonile in glasovi so umirali ... Ljudstvo se je razšlo že zgodaj, ker je bilo trudno, narod pa je ostal pod mizo in je smrčal ...

*

Moj prijatelj je bil hudoben, toda vsaka resnica je hudobna. Pokazal mi je narod, kakršen je v polnočni navdušenosti, ki je najbolj odkritosrčna in ki najočitneje razodeva naše kulturno stanje ... Naši narodni prazniki, veliki semnji naše kulture, niso bili drugega nič, nego polnočna navdušenost ... S kakšno glorio so pozdravljali prvo slovensko umetniško razstavo! Človek bi si bil mislil, da je napočil nenadoma dan vstajenja, da je naša umetnost rešena, naša kultura rehabilitirana, da stopimo lahko z jasnim obrazom pred narod, ki je rodil Michelangela! Ampak komaj je zašlo sonce, so pobegnili slavnostni govorniki v krčme in so se muzali in smejali: To je bil hec! Takega pa še ne! Ali ste videli tiste packarije? Počenega groša bi ne dal zanje vse skupaj! Jakopič pravi, da je naslikal svetnika, pa je bolj podoben ljubljanski barabi ali pa tržaškemu fakinu, kakor pa svetniku! Ljubši mi je žabji pildek za Šentklavžem! ...

– Prej si govoril o vstajenja dnevu! – se začudi mlad poet.

Slavnostni govornik pa ga usmiljeno pouči in okara: Vstajenja dan, kultura, umetnost, znanost – to, pesniče, so polnočni strahovi! Pameten narodnjak jih kliče podnevi, zato ker vé, da ne pridejo; opolnoči pa jih pusti pri miru! ...

Še prijaznejša je druga zgodba, ki sem jo nekoč že opisal. Napravili so velik shod, imenitno manifestacijo v prilog slovenske univerze. Dvorana je bila natlačena, prišel je ves črno oblečeni, izobraženi, navdušeni, dostojni narod; ljudstva ni bilo od nikoder in ga tudi treba ni bilo: ne sodilo bi bilo v dvorano nič boljše, kakor delavec v »Piccolovo« redakcijo. Nastopili so govorniki drug za drugim, dolga vrsta jih je bila. Govorili so, da se je zemlja tresla in da so meni, ki sem mehak človek,

stopile solze v oči. Tisti večer sem bil prepričan, da je slovenski narod enkrat za vselej rešen, ali pa da bo rešen vsaj naslednje jutro ob prvi zori. Po dovršeni slovesnosti sédejo slavnostni govorniki v krčmo, brišejo si potna čela in se muzajo:

Toliko dela za tako neumnost! Kaj pa nam je treba univerze! Če bi jih imeli troje: v Ljubljani eno, v Šiški eno in na Vrhniki eno, – jaz bi šel na Dunaj! –

– Pa si tako lepo govoril! – se začudi mehkobni poet.

Slavnostni govornik pa se razljuti:

– Kaj govoril! Ali misliš, da bom govoril o naši nekulturi? Saj sem narodnjak! Navadi se razločevati med mislijo in besedo, med pametjo in navdušenjem! Mi govorimo o kulturi, zato ker je nimamo; ko bi jo imeli, bi molčali o nji! –

In osramočen je povetil glavo poet ...

Tudi tretja zgodba je prijetna v precejšnji meri.

V Ljubljani so postavljali Prešernu spomenik in so napravili veliko slavje. Kdo je bil slavljen: ali Prešeren, ali njegov spomenik, ali oče Janez Bleiweis, ali župan Hribar, še ni natanko dognano; dognano je le toliko, da je bilo tako veliko in imenitno slavje, kakršnega narod še ni doživel; vse je bilo brez mere navdušeno, posebno zategadelj, ker ni vedelo zakaj. O Prešernu je vedel tisti narod le toliko, da je rad vino pil, da je živel v divjem zakonu in da je zaljubljene pesmi pel; o spomeniku je vedel toliko, da je neizrečeno neokusen – ampak slavje je bilo lepo in lep je bil dan. Lep je bil dan, še lepši je bil večer. Toliko cvička se še nikoli ni stočilo v Ljubljani, toliko slovesnih govorov se še nikoli ni govorilo, celi potoki najglasnejših fraz so curljali po ulicah in so se stekali v Ljubljanico. Narod je bil navdušen in je na veličasten način dokazal svoje neomajno rodoljubje – in praznik je bil semenj motovilastega slavokričanja in bobnastega vseslovanstva. Zakaj na semnju je bil Prešernov spomenik, Prešernovega duhá ni bilo; na semnju je bil narod, ljudstva ni bilo! –

Popoldne šele je prišlo ljudstvo. In ljudstvo ni slavilo praznika, ljudstvo ni bilo navdušeno, ne za Prešernov spomenik, ne za vseslovanski boben, ne za fraz curljajoče potoke. Ljudstvo je prišlo pozdravit tistega človeka, ki je pred petdesetimi leti v svojem obupu in v svoji bridkosti slutil, kar vidi danes ljudstvo samo – svetel cilj na gori: »Največ sveta otrokom sliši Slave, tja bomo našli pot –«

Takrat se je jasno pokazala silna razdalja med ljudstvom in narodom. Morda sta čutila to silno razdaljo obadva, ljudstvo in narod – morda sta videla obadva tisti brezmejno široki, brezdanje globoki prepád, ki ju loči od nekđaj in ki je do vrha napolnjen s smradljivo vodo smradljivih fraz ...

*

Stvar je tedàj taka: *ljudstvu* je kultura tuja, narodu pa je znana samo po imenu in mu je le pretveza za pijano navdušenost. Na tak način visi naša kultura v zraku, živi sama svoje življenje – in kadar nekoč pogine, se nobeno oko ne bo solzilo za njó, narod in ljudstvo bosta živela svoje življenje v miru in nemiru dalje, kakor sta živela doslej. Ljudstvo ima svojo cerkev in svojo prižnico, kakor je imelo cerkev in prižnico pred tristo leti; kar se naroda tiče, je pa za njegovo navdušenost Marko Pohlin tudi dober; – in imenitnih imen imamo naposled že toliko, da jih je zadosti za tisoč narodnih praznikov ...

Resnico oznanjata obadva tabora: kultura je nepotrebna tako ljudstvu kakor narodu! –

*

Kaj je kultura? Kateri pojem izraža ta beseda, ki je nam vsem tako domača in hkrati tako strašno tuja? Literatura, umetnost, znanost – to je le zunanji izraz, je le dokument narodove kulture, je dokument narodovega duševnega in materialnega blagostanja. Naša slovenska kultura, kakor je na današnji stopnji, je rezultat vsega našega duševnega in materialnega dela od začetka zavednega narodovega življenja do danes. – Zgodovina narodove kulture in zgodovina naroda samega je zgodovina njegovega političnega, družabnega in gospodarskega razvoja.

*

Še pred nedavnim časom je bilo sploh nespametno govoriti o slovenski *narodni* kulturi. Zgodovina slovenskega naroda je zgodovina tlačana, hlapca, ki je služil na vekov veke in ki se je tako korenito navadil služiti, da mu je prešlo suženjstvo v mesó in kri. Stoletja je služil politično in družabno tistemu gospodarju, ki mu je bil najbližji; stoletja je romal v noči in mraku njegov zaslužnjeni duh po cesti, ki vodi v Rim. Prvo veselo znamenje mladovzklike kulture se je pokazalo v reformacijski dobi. V drugi polovici šestnajstega stoletja sta Primož Trubar in Jurij Dalmatin postavila prvi in veličasten spomenik slovenski kulturi. Omejena in nerazumna je trditve, da je bilo tisto veliko gibanje samo in edino *versko* gibanje, da ni torej pomenilo za slovenski narod nič drugega, kakor malopomemben korak iz ene cerkve v drugo, iz enega duševnega suženjstva v drugo. V tem kakor v vseh znamenitih kulturnih bojih si je dalo duška mogočno, v masi ljudstva dremajoče hrepenenje po svobodi. Verski reformatorji so bili buditelji tega hrepenenja, so bili njegovi voditelji

proti cilju. V tem boju proti tradiciji suženjstva so se prvi poslužili orožja literature in so tako napisali prvi dokument kulture slovenske; prvi dokument hrepenenja po svobodi, po višjem duševnem in telesnem blagostanju. –

In ker so to storili, jih je doletela usoda velike večine kulturnih delavcev: izgnani iz domovine so poginili v temi, njih delo pa je uničila rimska cerkev z ognjem in mečem ... Slovenski narod se je pogreznil v hujše tlačanstvo, upognil je hrbet pod težjim jarmom ...

*

Drugo veliko kulturno gibanje so bili kmečki punti v šestnajstem in sedemnajstem stoletju. Vsaka ped svobode, ki si jo pribori ljudstvo, je korak naprej v kulturi. Tisti obupani, v svojem obupu do blaznosti pogumni kmetje, ki so požigali graščine in ki so se upirali cesarski vojski s kosami, cepci in vilami, tisti kmetje, ki so obešali valpte in gnali graščake pred plug, niso bili manjši delavci na polju slovenske kulture, nego Trubar in Dalmatin. – Matija Gubec, ki so ga posadili v Zagrebu na razbeljen tron ter mu dali na glavo razbeljeno krono in mu potisnili v roko razbeljeno žezlo, zasluži v vékomen spomin tron od brona na Markovem trgu in krono od zlatá. – Trubar in Dalmatin sta zapisala v knjigo spome-nik slavnega svojega dela, puntarski kmetje so ga zapisali v kamenito slovensko zemljo s svojo vročo krvjó ...

Zakaj doletela jih je tista usoda, ki je usoda velike večine kulturnih delavcev: poginili so v sramoti, njih delo pa so pokončali z ognjem in mečem! ...

*

Nobeno delo, ki ga je izvršil človek v prilog svobode, torej v prilog kulture, ne izgine za vekomaj, ne ogenj ga ne more za vekomaj pokončati, ne meč! – S krvjó tistih naših delavcev prvorojencev je bila pognojena njiva vse naše poznejše kulture. In kadar bo žetev dozorela, kadar bodo kosé pripravljene, se bomo spominjali mučenikov! –

*

Sto let in dalj je ležal na tleh slovenski narod, suženj tujinske gospode. Vživel se je pod suženjstvo kakor konj pod komat. Tako se je vdal in ponižal, da si ni mogel misliti več ne sebe ne svojega sosedá brez valpta z bičem v roki. Zelo pravična in resnična je tista lepa Trdinova povest o Petru in Pavlu (.....). (Da bi ta suženjska slov. zemlja oskrunila podplat svobodnemu človeku!) Vzdramil se je narod šele pod vplivom sveže sape, ki je dihalá s Francoskega, tudi slovenskemu narodu se je zableščalo v očeh, ko je vzplamenela v Parizu luč vélike francoske revolucije ... in Vodnik je navdušen pozdravljál žezlo Napoleonovo ... No, ta prepород je bil kakor hipno [prebujenje], ko se človek strese in se mu zalesketajo oči ... Napoleon je šel – in če je bilo ljudstvo tepeno z bičem, je bilo tepeno zdaj s škorpijoni.

Kako se je godilo Slovencem od Napoleona do Franca Jožefa, popisuje dr. Lončar v svoji bro-šuri Politično življenje Slovencev:

»Obupen je bil socialni, kulturni in politični položaj Slovencev v predmarčni dobi. Domače plemstvo so bili izgubili popolnoma; kar je bilo plemstva, je bilo odtujeno narodu in je delalo za nemške, laške in madžarske koristi. S slovenskimi žulji je bogatelo na škodo slovenstvu. Tudi meščanstvo je bilo neslovensko po duhu in deloma tudi po krvi. Mali trgovci in obrtniki, o katerih bi se lahko reklo, 'da ni doma meščanov, kadar gredó kmetje na polje', so bili odvisni od tuje gospode in tujih uradnikov in so se jim zato prilagodovali v mišljenju in vedenju ... Kmet ni bil svoboden, temveč podložen svojemu graščaku. Trli sta ga tlaka in desetina kakor tudi veliki davki ... Tlačanstvo pa je slabo vplivalo na moralo slovenskega naroda, ki mu je vzgojilo ser-vilizem, hlapčevsko ponižnost pred gospodo, kar je umevno, ako se je med graščinskimi uradniki nahajal oskrbnik, ki se je bahal: 'Jaz sem četrta božja oseba na zemlji!' –«

*

Že v drugi polovici teh žalostnih časov je živel in pisal največji slovenski pesnik, Prešeren. V kakšnih političnih in družabnih razmerah je živel, kako je živel, izginil in poginil on sam in njegov najožji prijateljski krog, to je prvo in strašno zna-menje nove dobe. Prešeren je živel kakor proleta-rec in se je hotel obesiti, predno ga je rešila smrt; Andrej Smole, idealen človek, je živel viharno življenje in je klavrno umrl; Čop se je utopil.

Življenje, nehanje in smrt teh ljudi je žalo-igra, ki jo bo treba še napisati in ki odpira duri nastežaj v preteklost našega naroda in v njegovo prihodnost do naših dni.

Zakaj nikoli poprej kakor v Prešernovi dobi se ni tako jasno odprlo brezno med narodom in ljudstvom. Prešeren je bil velik pesnik in ljudstvo ga ni več razumelo; njegove pesmi, iz srca pete, so zvene-le in izzvene-le brez odmeva – ljudstvo

jih ni slišalo. Ljudstvo ni več poznalo tistih, ki so darovali na njegovem oltarju svoje telo in svojo dušo. Začela se je dolga vrsta tragedij, grozna vrsta, ki ni zaključena do današnjih dni. Vsa strma cesta naše kulture je orošena in pognojena s solzami in s krvjó.

Vsi tisti naši veliki in pravični pesniki, umetniki in znanstveniki, ki so s pošteno mislijo in močno voljo zidali dalje in višje na zgradbi naše kulture – vsi so plačali svoje početje s svojo srečo in s svojim življenjem. V narodu, ki so ga ljubili, so bili tujci, v najboljšem slučaju nepoznani, v navadnem slučaju zasmehovani in zaničevani. Ne z zlatimi, s krvavimi črkami je pisana knjiga slovenske kulture.

Zakaj se je tako godilo in zakaj se je moralo tako goditi – o tem jutri! –

II

Cenjeni poslušalci!

Kakor so mi povedali nekateri drugače zelo razumni in prekanjeni ljudjé, sem govoril včeraj na tak način, da me ljudstvo ni razumelo. To je naravnost prekletstvo, ki leži na meni. Prišel sem, da bi svečano protestiral proti temu, da mi slovenski kulturni delavci ne delamo za ljudstvo, da nas ljudstvo ne razume – in glej, zdaj že spet protesta ni razumelo. To je res velika žalost in bridkost in verjemite mi, da sem se razjokal, ko sem tisto slišal in bral ... Zatorej vas prosim, cenjeni poslušalci: če je med vami kak diplomiran in učen narodnjak, ki bi mojih besed ne razumel, naj se oglasi in blagohotno mu bom razložil, kar bo treba ...

In ker je ravno prilika tako lepa, naj omenim še neko čisto posebno kuriozno stvar, ki me je doletela v Trstu. Neki narodnjak je govoril in pisal, da jaz ne razumem tržaških razmer in da Tržačani ne razumejo kranjskih – da bi bilo potemtakem boljše, če bi jaz ostal v Ljubljani (Ljubljančani bi spet rekli, da naj ostanem na Dunaju) – kar se pravi po domače: kakšen hudič pa te je klical sem, pojdi, od koder si prišel. – V enem oziru je imel tisti narodnjak prav, da ne poz-nam tržaških razmer. Nisem namreč vedel doslej, da so tržaški narodnjaki vrgli Zedinjeno Slovenijo v morje adrijansko in da imamo zdaj spet sedem slovenskih provincij. Jaz ponižni slovenski pisatelj in vseslovenski socialist sem si mislil, da sem povsod domá, kamor postavim svojo nogo v slovenski domovini. Zdaj vidim, da so narodnjaki ukrenili drugače, in jemljem to stvar na znanje. Kar se pa nas socialnih demokratov tiče, izjav-ljam, da ostanemo vseslovenski, kakor smo bili, in da se držimo trdno svoje narodne avtonomije, ki ne bo obsegala samo tržaško okolico, temveč vso Slovenijo od Adrije do Drave! –

Sinoči sem govoril o narodu in o ljudstvu, o strašni usodi naše duševne kulture in o bedi naših kulturnih delavcev. Dovolite, da nadaljujem o tej žalostni stvari!

Ni dolgo tega, da sem videl delavce, ki niso ne strokovno, ne politično organizirani. Sedeli so v gostih gručah, ženske in moški, v umazani, zatohli krčmi; pred vsakim parom steklenica žganja. Nikoli še nisem videl tako izpitih, upalih obrazov – izpitih in upalih od težkega dela, od slabega življe-nja in od žganja. Peli so narodne pesmi – hripavo kričanje brez melodije in brez besed ... Ko sem jih gledal in poslušal, mi je bilo slabo – slabo ne od zatohlega zrduha, ki je puhtel iz krčme kakor iz apnenice, tudi ne od alkoholnega smradú – tem-več slabo od sramu in srda.

V srdú in sramu sem pomislil: kaj niso celo ti ljudjé, ti neizobraženi, neorganizirani, ki jih je dostojni kulturni narod z zaničevanjem zavrgel in ki jih imenuje poživinjene – kaj niso celó ti ljudjé kulturni delavci? Kaj ne sloni vsa kultura na njih izmučenih plečih, kakor je slonela nekoč grška kultura na plečih helotov, rimska kultura na plečih vsenarodnih sužnjev? Kaj ni *delo* teh zaničevanih, nepoznanih tisti temelj, na kate-rem zidamo svoje kulture babilonski stolp, ki se skoro dotika že oblakov? ... Oblakov se dotika babilonski stolp naše kulture in tisti, ki ga nosijo na svojih trudnih plečih, ga ne vidijo, ker so njih motne oči uprte v tlà! ...

Še sem slišal njih divje, nerazložno kriča-nje in sem povetil glavo in sem šel osramočen po svoji poti ...

*

Par dní pozneje sem prišel v prijazno ljubljansko rodbino in pogostili so me s čajem. Stanovanje je bilo urejeno po nenavadnem, čisto umetniškem okusu. Tam sem videl pohištvo, zbrano in izbrano s skrbno, čutečo roko in zrelimi očmi, tako da so se starodavne dragocenosti: umetelno rezljane kranjske skrinje, omare, stari stoli, majolike iz različnih časov in krajev, pozlačeni pasovi in z zlatom vezene avbe stare slovenske noše – da so se vse te stvari prijetno in naravno družile z izdelki nove obrtne umetnosti.

Prijetna je bila izbá in še prijetnejši so bili ljudjé v tej izbi. Na mladih obrazih, v veselo

smejočih se očeh, v lahkih kretnjah – samo živo življenje! Nič preteklosti, nič spominov, ne obža-lovanja, ne strahú; vedri pogled veselo uprt v veselo prihodnost!

Govoril sem z njimi; že njih čisti glas je razodeval duševno in srčno inteligenco. Kar je lepega rodila naša kultura, jim je bilo znano in drago, jim je prešlo v um in srce. Z lahkoto in brezskrbnostjo otroka so potrgali zlate sadove, ki jih je obrodilo drevo naše kulture, to drevo, ki je vzraslo iz zemlje, pognojene s trudom in trupli naših kulturnih delavcev ...

Ko sem stopil na cesto, sem se spomnil na tiste pijane, izpite in izmučene ljudi ... Bog vedi, če ni bilo naključje tako hudobno, da je baš kulturno delo tistih pri živem telesu mrtvih, zakopanih ljudi napravilo tako čudno pot, da se je spremenilo na poslednjem svojem koncu v prijazen smehljaj lepe, nedolžne Melite ...

In spomnil sem se na mladoletne, prezgo-daj ostarele, v prašne cunje oblečene, trudne delavke – ki se rodé in delajo in se zgrudijo v pre-zgodnji grob, – ki so živele in niso videle življenja. Bog vedi, če ni hotelo hudobno naključje, da je delo in življenje ene izmed tistih kulturnih delavk napravilo tako čudno pot, da se je na svojem pos-lednjem cilju spremenilo v svetál pogled črnooke nedolžne Anke ...

*

Kultura je šla, kakor ne more biti drugače, v svojem razvoju vzporedno s političnim in socialnim razvojem. V političnem in državnem življenju se je uveljavila moč meščanstva, v socialnem življenju je zavladal kapitalizem neomejeno. In vsa kultura, kolikor se pojavlja v svojih zunanjih znamenjih, je postala meščanska in kapitalistična ali bolje rečeno, je stopila v službo meščanstva in kapitalizma. Velika masa ljudstva je bila s svojim delom producent kulture, ne pa njen konsument ... Kitajski kuliji kopljejo v Transvaalu diamante, nosijo pa jih dame v New Yorku; delavke v Belgiji izdelujejo dragocene in umetne čipke, nosijo pa jih demimondke v Parizu ... Dragotin Kette je dopolnil Prešerna in je pisal nesmrtné verze; on je umrl mladoleten v velikem uboštvu, dragocenosti njegovih verzov pa ljudstvo ne pozná, polastil se jih je tisti mali del meščanske mladine, ki je umetnosti željan ...

*

Kakor si je osvojila moderna kapitalistična družba ljudske roké in ljudsko delo, zato ker se je polastila produktivnih sredstev, tako in natanko tako si je usužnjila tudi *umne* delavce. Pisatelj, umetnik, znanstvenik je prav tak hlapec in suženj meščanske družbe, kakor tvorniški, želez-niški, rudniški delavec. Duševno blagostanje, duševna kultura se ne dá misliti brez material-nega blagostanja, brez materialne kulture. Kdor si je osvojil sredstva za proizvajanje materialne kulture, tisti si je osvojil že tudi hkrati duševno kulturo ter si jo je najel za dekló in hišno ... Kakor služi naporno telesno delo milijonov in milijonov le neznatni manjšini v blagor in udobnost, tako služi duševno delo prav tisti neznatni manjšini v veselje in razvedrilo ...

Konkreten slučaj: Graščak stanuje v lepi vili, pol ure od mesta. Načrt za vilo je napravil umetnik arhitekt, zidali so jo delavci zidarji, poslikal jo je slikar umetnik, kipe je postavil kipar, vrt je obdelal vrtnar. Ko so delavci in umetniki opravili svoje delo, so šli po svojih potih, graščak pa je prišel in se je naselil tam tako po domače, kakor da je bil vilo sezidal in oplešál sam in kakor da je njegov pravični in zasluženi dom ... Pod véčer se obleče v črno obleko, ki mu jo je napravil krojač, poprej še použije malo večerjo, ki mu jo je pripravil kuhar, nató sede v voz, ki so ga napravili tvorniški delavci in ki ga vodi voznik, ter se pelje v gledališče, da posluša dramo ali opero, ki jo je ustvaril umetnik gospodu graščaku v čast in raz-vedrilo in ki jo proizvajajo dramsatični umetniki ali operni pevci; za njim v loži sedi livriran služab-nik, da ploska ali žvižga namesto svojega lenega gospodarja, in naposled séde gospod graščak morda še v restavracijo, večerja tam vdrguč in bere morda navsezadnje še humorističen feljton, ki sem ga zapisal jaz gospodu graščaku v boljše prebavljanje ...

To je plastičen slučaj, ampak zdi se mi, da razodeva vso smešnost in hkrati vso krivico ustroja kapitalistične družbe. Seveda pravi graščak ves srdít in užaljen: Saj so plačani vsi po vrsti: arhitekt, zidar, slikar, kipar, vrtnar, krojač, voznik, tvorniški delavec, vsi do pisatelja, ki je spisal dramo, do komponista, ki je opero uglasbil, vsi do zadnjih štatistov na odrú ... in morda celo Cankar ni pisal svojega feljtóna zastonj ...

Vsekakor: Edinole prekanjeni Ribničan je pripravil svojega konja tako daleč, da se je nava-dil živeti brez hrane; ampak komaj se je tega navadil, je poginil ...

Delavec in umetnik stojita v službi kapi-tala, hranita ga in množita z močjó svojih rok in svojega uma, kopičita neprestano in zmerom višje materialno in duševno kulturo ... V njih rokah, v njih umu šele je postal kapitál živ, so postala pro-duktivna sredstva delujoča ... Kapitalist sprejemlje bogati blagoslov, sedi v restavraciji in prebavlja ...

*

Za slovenski narod je bil ta razvoj kulture še veliko večja nesreča nego za vse druge narode. Pri nas se je razvijalo meščanstvo zelo počasi; saj še ni dolgo tega, da je bila večja polovica našega meščanstva tujerodna, slovenskemu življu in slovenski narodni kulturi že od začetka sovražna. Kar je takoimenovanega slovenskega meščanskega sloja, je po svoji veliki večini še jako mlad in je izšel naravnost iz kmetskega in delavskega ljudstva.

Čudno je in premišljevanja vredno, da ta mladost in to ljudsko pokolenje našega meščanstva ni na korist ne meščanstvu samemu, ne ljudstvu, in najmanj še kulturi.

V drugih narodih si je ohranilo ali pa vsaj pridobilo, ali pa tudi samo oponaša in hlini ljubezen do duševne kulture in razumevanje zanjo ter igra tisto vlogo, ki so jo igrali v prejšnjih vekih bogati aristokratje in škofje, blagodarni zaščitniki in obenem kruti gospodarji duševne kulture in njenih delavcev.

Naše meščanstvo pa je po svojem velikem delu podobno okornemu mesarju, ki ni znal ne brati ne pisati, ki nikoli ni slišal ne peti ne zvoniti o kakí umetnosti ali znanosti in ki nenadoma zadene v loteriji véliki dobitok. Zdaj je gospod. Kupi si kočijo z dvema paroma konj, natakne si cilindrih postrani na glavo, na vsaki izmed deseterih debelih prstov si natakne po troje prstanov z briljanti, vozari se po korzu in kliče ljudstvu: Odkrijte se, jaz sem aristokrat! ...

Neki ugleden, osebno pošten in izobražen politik je povedal zadnjič javno v Ljubljani: Jaz sem buržoá, mi smo buržoázna stranka. In on sam, ki je to izjavil, je sin ubogega kmeta in od daleč se mu pozná, da nosi še zmerom čevlje na kveder.

Poznam veliko drugih, ki bi za noben denar ne sedli za isto mizo, kjer sedé delavci v delavski obleki ... v Ljubljani jih je veliko, tudi v Trstu se jih morda ne manjka. Saj sem že videl mladega gospoda, ki ga je bilo sram, da je šla po cesti njegova mati z njim, ker je bila po kmečko oblečena; šel je en korak pred njo in se je delal, kakor da je ne pozná.

Ti naši parveniji, ti naši mesarji s cilindrom postrani so buržoazijci samo po zunanosti, so samo po zunanosti aristokratje. Edine čednosti drugorodnih buržoazijcev in aristokratov, da čuvajo, pomagajo množiti duševno kulturo, ali da jo vsaj uživajo, te čednosti v naši buržoaziji ni. Poznam v Ljubljani gospoda, ki je aristokrat od nog do glave, velik narodnjak in navdušen za vseh stotero narodnih svetinj, ali koliko jih že je. Voljen je v različne potrebne in nepotrebne odbore, predseduje skoro vsak večer tej ali oni potrebni ali nepotrebni seji – skratka, stebèr slovenskega naroda, eden izmed najimenitnejših in najzaslužnejših stebrov ... Pa ga prašam: Ali ste brali to ali to? – Ne. Novejše slov. literature principiello ne berem. – Ali ste bili v razstavi? – Ne, v razstave principiello ne hodim! – Ne, dram principiello ne hodim poslušat! – – Glejte, ta principiellni narodnjak je tipus teh slovenskih navdušenih narodnjakov. Na vseh concih in krajih kriči o kulturi, razžaljen je, če odreka kdo slovenskemu narodu kulturo, sam pa ne gane zanjo niti mezinca, on je in hoče ostati principiello zabít! –

*

Silno tenka je plast tiste naše buržoazije, ki si je ohranila ali pridobila smisel za duševno kulturo. Tako tenka je tá plast, da sama iz svoje moči ne more več vzdržati podjetja, ki se mu pravi slovenska duševna kultura. Odjemalci izdelkov kulturnih delavcev so dandanašnji po večini samo še mlada dekleta iz premožnejših hiš, učiteljice in gimnazijci. Buržoazija je pustila svojo duševno kulturo na cedilu, ne plača več svojih delavcev in slovenska duševna kultura je napovedala bankrot.

*

Strašen je ta bankrot, strašnejši in za narod sramotnejši, kakor če bi falirale vse slovenske banke od prve do zadnje. Strašen in sramoten je ta bankrot in traja že dolga desetletja; brezposelni delavci tavajo kakor berači od ogla do ogla, iz kraja v kraj.

Daleč je še dan, ko bo ozdravljeno in razširjeno to propalo podjetje slovenske duševne kulture; ozdravilo in razširilo pa ga bo slovensko *ljudstvo*! –

*

Principiellni rodoljub in narodnjak vpraša z navdušenim svojim glasom:

Zakaj pa vi pesniki ne pojete za ljudstvo, zakaj vi slikarji ne slikate za ljudstvo, zakaj vi učenjaki ne pišete za ljudstvo?

Kolika hinavščina v tem vprašanju in kolika neumnost!

Človeška družba, kakršna je dandanes, je kratila delovnemu ljudstvu vsako izobrazbo, ga je oropala vsake višje duševne kulture, zakaj rabila je njegovo moč na polju, v tvornicah, na železnici, v rudnikih. Tako je z rokami sužnjev, z delom sužnjev postavila temelj kulture, gmotno blagostanje. Nató je udinjala in usužnjila kulturne delavce, da so na tem temelju gradili krasno zgradbo umetnosti in znanosti ... Zdaj pa, ko bi bil čas plačila, ko je

zgradba že skoraj dograjena, pride falirana družba in vpraša: Kdo pa vas je najel? Zakaj pa ne delate za ljudstvo? Jaz ne rabim te vaše umetnosti, nisem je naročil! Delajte za ljudstvo! Ti, Zupančič, skoči na železnico in beri tam kurjaču svoje sonete! Ti, Lajovic, vleci svoj klavir v rudnik in komponiraj rudarjem simfonijo! Ti, Grošelj, pojdi v predilnico in razlagaj delavkam Darwinovo teorijo! In ti, ljubi moj Cankar, pojdi čitat svoje novele ljubljanskim barabam! –

Kulturne delavce je *primoral* razvoj človeške družbe, da so se odtujili masi ljudstva; *primoral* jih je dosedanji razvoj duševne kulture, da so zidali naprej, kjer so njih predniki začeli. In ker se je današnja kapitalistična družba polastila v svoj prid *vsakega* dela, tako telesnega kakor duševnega, ker je ta družba *odrekala* ljudstvu vsako kulturo, kakor mu še dandanes odreka v mnogih krajih umetnost branja in pisanja – se ni *moglo* zgoditi drugače, kakor da so se kulturni delavci zmerom bolj in bolj oddaljevali ljudstvu. Ljudstvu so bili odtujeni, tista družba pa, ki jim je odtujila ljudstvo, jih je zdaj tudi sama pustila na cedilu. Na cedilu jih je pustila in se jim smeje v obraz: Zakaj pa ne delate za ljudstvo?

*

Tako živé služabniki bankrotne slovenske duševne kulture dandanes strašno življenje brezposelnega fabriškega delavca.

Kako so životarili naši pesniki in umetniki od Prešerna pa do najnovejših časov, vam je znano. Beda pa je zmerom večja. Zakaj teh dandanašnji tako nepotrebni kulturni delavcev je zmerom več, odjemalcev pa ni, ker je podjetje bankrotno ... Časih sem že pisal o usodi in življenju umetnikov, ampak ljudje so mi komaj napol verjeli in so mislili, da pripovedujem romantične bajke. Toda niti besedica ni pretirana, niti besedica ni izmišljena – resnica sama je tako kruta in grda, da jo je težko opisati in da ni potreba zraven prav nobene fantazije. Morda vam je znana zgodovina *ljubljske cukrarne*. (Življenje tam, Kette in Murn.)

Razstava pri Miethkeju (Groharjevo stradanje).

Tratnik v Monakovem (za skodelico kave – pokrajina).

Smrekarjeva karta iz Monakovega.

Naše življenje na Dunaju – v Studentenheimu.

Zupančičevo Čez plan – polno slave, malo cigaret.

Moja knjiga – ki jo je škof sežgal – moja stanovanja – bolj humoristično.

Znanstveniki ne dobé ne založnika ne tiskarja. – Saj to ni za ljudstvo!

*

Zdaj pa je vprašanje: kje je izhod iz tega bankrota, iz te brezposelnosti? Na to vprašanje nam je nehoté in nevedé prav lepo in natanko odgovoril tisti principiellni narodnjak, ko je zasmehovaje vprašal: Zakaj pa ne pišete za ljudstvo?

Lepo in pravično nam je odgovoril, povedal je tisto, kar smo že mi zdavnaj čutili in hoteli v svojem srcu: zgodi naj se, kakor se mora zgoditi: *z ljudstvom, k ljudstvu*. Kadar pogine – in Bog daj, da bi se kmalu zgodilo – ta gnila, z vsemi hudimi in naglavnimi grehi obložena družba, takrat ne smé poginiti z njó, kar so zgradili v njenem okrutnem suženjstvu naši kulturni delavci. Takrat se bo pokazalo, da so naši kulturni delavci v suženjstvu krivične in nepoštené družbe delali za *ljudstvo*; da bo *ljudstvo*, kadar postavi svojo težko nogo na tilnik temu zlaganemu narodu in zlaganemu narodnjstvu, da bo *ljudstvo* trgalo sadove s tistega drevesa, ki so ga kulturni tlačani za svoje nehvaležne gospodarje sadili ter ga gnojili s svojo srčno krvjó! – Vse, kar so delali in kar so ustvarili, vse, za kar so trpeli in umrli naši delavci – od Trubarja in Dalmatina, od Matija Gubca in puntarskih kmetov – do Prešerna in Ketteja in do vseh tistih, ki trpé in delajo v sramotepolni sedanjosti – vse tisto bo nekoč svobodna last svobodnega ljudstva! –

Takih besed se ustraši principiello navdušeni narodnjak. Prestraši se in pravi: Saj sem jaz tudi za ljudstvo! To pravi posebno takrat, kadar so volitve blizu. Zakaj principiello navdušeni narodnjaki imajo to čudno manijo, da neznansko radi zastopajo ljudstvo, kjerkoli, kadarkoli in kakorkoli. – Saj sem jaz tudi za ljudstvo! –

Na vseh concih in krajih mu leze izpod suknje strah pred ljudstvom in zaničevanje do ljudstva. Nekih starih zaprašanih tradicij, ki jih imenuje narodne svetinje, se drži kakor klòp; ljudstvo mu je še zmerom nekaj takega, kar sedi ali stoji pred njim, zakliče trikrat »živio« ter izgine nató kakor kavra – do prihodnjih volitev. Njemu ni ljudstvo drugega nič, kakor trobojna zastava, ki roma križem cele Slovenije po različnih narodnih semnjih, zato da listi potem lahko pišejo: »Prišli so tudi naši vrlí Tržáčani.« – Komaj pa se ljudstvo nekoliko vzdrami, komaj začne misliti, da trobojnica ni ne edina ne pglavitna reč, temveč da pride najprej telesni blagor in potem šele narodna slovesnost – že je narodnjak razžaljen, kriči in obrekuje to svoje ljudstvo, ki se je tako nenadoma in nepričakovano izvilo iz trobojne zastave in ta koreniti narodnjak bi videl najrajši, če bi se tisto slovensko ljudstvo, ki se mu ne ljubi več »živio« klicati kakemu vodenemu programu, ker ima drugih skrbi preveč – če bi vse tisto ljudstvo dezertiralo v

Ameriko, ali makár na luno. – Ob vsaki besedi, ob vsaki kretnji, ob vsakem dejanju pokaže ocilindren narodnjak, da mu je ljudstvo zoprno, da se ga naravnost bojí. Ob vsaki svoji besedi, v vsakem svojem volilnem programu in oklicu pokaže, da ima rad – *ne ljudstvo*, temveč ljudsko *ponižnost*. Dokler je ljudstvo ponižno, dokler veruje v prazne fraze, dokler nosi zastavo križem domovine in stavi slavoloke in mlaje ocilindrenim in ofrakanim malikom – dotlej je ljudstvo *narod*, dotlej se imenuje naše *dobro*, *zavedno ljudstvo*. – Komaj se zaveda svoje *moči* in svoje *pravice* – tedaj je naenkrat *zapeljano* ljudstvo, zbegano ljudstvo, z eno besedo: ljudstvo – in narodnjak se razžaljen obrne od njega ... Zakaj to je najpopolnejša razlaga: navdušen narodnjak je za ljudske pravice, ne pa za ljudsko *pravico*. Ljudska pravica je samo *ena* – pravic pa je zelo veliko in imajo najrazličnejša imena; v Trstu jim pravijo svetinje. Za te svetinje – jaz bi res rad enkrat videl, kakšne so – se navdušujejo narodnjaki; tisto edino, veliko, poslednjo pravico sovražijo, ker se je bojé; in kadar nam priborí socialna revolucija to veliko poslednjo pravico, nam bo priborila z njó tudi mogočno ljudsko kulturo in takrat ne bo več prostora ne za tiste sicer vsega spoštovanja vredne svetinje, ne za narod in ne za njegove solzave narodnjake! –

*

Naj se tem prisiljenim in vsiljenim prijateljem ljudstva še tako natanko dokaže, kako puhlo je njih narodnjaštvo in da pomeni ravno nekaj nasprotnega, nego pa ljubezen do ljudstva – nazadnje vprašajo popolnoma nedolžno: Kako da nisem prijatelj ljudstva? Saj sem! – Taki so, kakor kranjski klerikalec, ki je pravkar poljubil župniku roko in se na to začudil: Jaz da sem klerikalec? Kaj pa je to, klerikalizem? ...

(Zgodba o kmetih.)

Kakšno sovraštvo do ljudstva? Kaj je to, sovraštvo do ljudstva? Jaz sem prijatelj ljudstva! – Prijatelj je – sinoči pa mu je kanalja kožuh vzela! –

*

Ni še dolgo tega, kar sem spoznal človeka, ki živi med delavci že petnajst let. Ko je prišel médnje, so ljudje pljuvali nanj, gospod župnik sam se je toliko ponižal, da mu je pljunil v usta – stran, brezverec, antikrist! – Ko je začel delavce poučevati, da jih je najprej šele privedel do *spoznanja* krivice, katere sužnji so, – ni dobil prostora v celem kraju, skrivati se je moral s svojimi prijatelji o mraku na kakem travniku ali na polju. Kamor se je prikazal, se je prikazalo brž tudi par žandarmov. In ní se zgodilo redkokdaj, da je premišljeval o svojem kulturnem delu med štirimi stenami ter živel na državne stroške. Tudi se mu je pripetilo, da je moral naskrivaj pobegniti iz domovine v svobodno Švico – seveda se je čez par mesecev povrnil ter nadaljeval svoje delo. Danes, po petnajstih letih so tisti delavci strokovno in politično organizirani, stóje v kulturnem oziru visoko nad mnogoterimi diplomiranimi narodnjaki; po žganju ne smrdí več tam, petje ni več brez melodije in brez besed – samo ne verjamem, če bi tiste besede ugajale narodnjakom; njih knjižnica je bogata in knjige niso nerazrezane, temveč doživel sem veselje, da so rabljene in posvaljkane take knjige, o katerih pravijo narodnjaki, da niso pisane za ljudstvo ... Tam in takrat sem videl, kaj je resnično, pogumno, vztrajno kulturno delo, ki se ne prestraši ničesar, ki nikoli ne omahuje, nikoli ne obupuje. Ob tem velikem delu se mi je zazdelo moje lastno delo zelo malenkostno in zelo malo koristno. Zakaj spoznal sem, kod vodi in kam drži edina pot do rešitve ljudstva iz tlačanstva, do rešitve kulture iz današnjega bankrota, do rešitve kulturnih delavcev iz sramotne brezposelnosti, iz zaničevanja in ponižanja! –

*

Edina pot je boj ljudstva, brezobziren boj, dokler ne pade poslednja barikada, dokler ni dosežen poslednji cilj! Boj za popolno socialno in politično osvobojenje – zakaj brez socialne in politične svobode je nemogoča kulturna svoboda. Dokler bo ljudstvo suženj družbe, suženj tega anonimnega naroda – dotlej bo tlačanila, dotlej bo brezpravna in ponižana tudi duševna kultura. Boj za osvobojenje ljudstva je kulturn boj – in kdor ta boj obrekuje, kdor mu podstavlja nečiste cilje, je sovražnik ljudstva in sovražnik kulture.

Slovensko mladinsko gledališče
Vilharjeva 11, 1000 Ljubljana
T: +386 (0)1 3004 900
F: +386 (0)1 3004 901
info@mladinsko-gl.si
www.mladinsko.com

Svet Slovenskega mladinskega gledališča:
Zvone Čadež, Semira Osmanagić,
Katarina Stegnar, Asta Vrečko, Martina Vuk

Strokovni svet Slovenskega mladinskega gledališča:
Tatjana Ažman – predsednica, Blaž Lukan,
Janez Pipan, Matjaž Pograjc, Dario Varga

Direktor: Tibor Mihelič Syed
Umetniški vodja: Goran Injac
Režiserja: Matjaž Pograjc, Vito Taufer
Dramaturginja: Urška Brodar
Vodja trženja in odnosov z javnostmi: Helena Grahek
Lektorica: Mateja Dermelj
Strokovni sodelavki: Tina Malič, Katarina Saje
Tehnični vodja: Dušan Kohek
Vodja koordinacije programa: Vitomir Obal
Koordinator programa: Gašper Tesner
Tajnica gledališča: Lidija Čeferin
Računovodkinja: Mateja Turk
Knjigovodkinja: Tina Matajc
Prodaja vstopnic: Gabrijela Bernot, Sanja Spahić

Predstava je nastala s podporo
Ministrstva za kulturo RS.
Ustanoviteljica Slovenskega mladinskega
gledališča je Mestna občina Ljubljana.

 REPUBLIKA SLOVENIJA
MINISTRSTVO ZA KULTURO

 Mestna občina
Ljubljana

 LIUBLJANA
MESTO/STV
OV/LUTERA
TUM ...
Organizacija žrtev
narodov za celostno
obnovo in kulturo
Unesco
Mestno mesto
od 2019

Prodaja vstopnic

- v Prodajni galeriji
Trg francoske revolucije 5, 1000 Ljubljana
od ponedeljka do petka med 12.00 in 17.30
ob sobotah med 10.00 in 13.00
OI 425 33 12
- pri gledališki blagajni
Vilharjeva 11, 1000 Ljubljana
OI 3004 902
uro pred začetkom predstave
- na spletu
www.mladinsko.com
nakup vstopnic s popusti
prek spleta ni mogoč

Gledališki list Slovenskega mladinskega gledališča
Sezona 2020/2021
Številka 3
Junij 2021
Izide ob vsaki premieri
Izdalo Slovensko mladinsko gledališče
Za izdajatelja Tibor Mihelič Syed
© Vse pravice pridržane
Uredništvo: Urška Brodar, Mateja Dermelj,
Helena Grahek, Goran Injac, Tina Malič,
Katarina Saje, Tibor Mihelič Syed
To številko uredila: Tina Malič
Lektorica: Mateja Dermelj
Fotografije: Ivian Kan Mujezinović
Oblikovanje: Mina Fina, Damjan Ilić,
Ivian K. Mujezinović – Grupa Ee
Tisk: Fotoprospekt, d. o. o.
Naklada: 500 izvodov
Cena: 2 €

ISSN: 2232-2019

